

А.С.
МАКАРЕНКО

Видання ЛДУ . 1949 .

dspace.yupri.edu.ua

МВО СРСР

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Івана Франка

ЛЬВІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ УДОСКОНАЛЕННЯ ВЧИТЕЛІВ

А.С.
МАКАРЕНКО

*Статті. Спогади
Неопубліковані
твори*

СФ
МЛ

87

МВО СССР

ЛЬВОВСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
имени Ивана Франко

ЛЬВОВСКИЙ ИНСТИТУТ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ УЧИТЕЛЕЙ

1407238
887041

А.С. МАКАРЕНКО

*Статьи. Воспоминания
Неопубликованные
произведения*

Редакционная коллегия:

Кандидат педагогических наук Г. С. Макаренко, доцент Ф. И. Науменко (ответствен. редактор), доцент Г. А. Паперная, профессор С. М. Смолинский, А. П. Собченко, П. С. Турченко.

Печатается по распоряжению Ректора Львовского университета
Действительного члена АН УССР Г. Н. Савина.

БГ 00570. 12¹/₂ печ. лист., 14 учётн.-автор. лист.
Тираж 3500 экз. Заказ № 573—1949. Типография
Львовского государственного университета,
Львов, Университетская, 1.

*ПОСВЯЩАЕТСЯ 10-й ГОДОВЩИНЕ
СО ДНЯ СМЕРТИ
ВЫДАЮЩЕГОСЯ СОВЕТСКОГО ПЕДАГОГА
АНТОНА СЕМЕНОВИЧА МАКАРЕНКО*

1939 -- 1949

dspace.yupri.edu.ua

dspace.bnpca.gov.in

Станьки

dspace.knpu.edu.ua

ВЕЛИКИЙ ПЕДАГОГ СУЧАСНОСТІ

Десятиліття відділяє нас від дня смерті Антона Семеновича Макаренка, і в історичній перспективі ми все глибше, все яскравіше відчуваємо величезне світове значення його педагогічної спадщини.

Ще в 1933 році Максим Горький дав надзвичайно високу оцінку педагогічній діяльності Макаренка. В листі до Макаренка Горький писав: «Величезного значення і надиво вдалий експеримент Ваш має світове значення на мій погляд». І сиринді, аналіз педагогічної теорії і практики Макаренка дає нам право вважати його найвидатнішим представником сучасної світової прогресивної педагогічної думки.

Педагогічна спадщина А. С. Макаренка належить до тих високих цінностей соціалістичної культури, якими по праву пишається радянський народ і які мають всесвітньоісторичне значення.

Вся творчість А. С. Макаренка пройнята глибокою більшовицькою ідейністю, пристрасним бажанням допомогти вихованню нового покоління, однаково непереможного в боях і в праці.

Макаренко був вірним сином радянської Батьківщини, її полум'яним патріотом. Весь вогонь свого розуму і серця, всі свої сили, своє яскраве творче життя він віддав великій справі виховання гідних громадян своєї Батьківщини, покоління активних і свідомих будівників комуністичного суспільства.

Ми глибоко шануємо пам'ять А. С. Макаренка, як одного з перших прапороносців комуністичного виховання, як невтомного борця за нову радянську передову педагогічну науку, як видатного вченого в своїй галузі, як справжнього новатора, що завжди сміливо дивився вперед, сміливо прокладав нові шляхи в молодій радянській педагогіці.

Весь творчий шлях А. С. Макаренка — прекрасний зразок самовідданого служіння соціалістичній Батьківщині.

Антон Семенович Макаренко народився 1 березня 1888 року в м. Білопільлі на Харківщині.

Син українського робітника, муляра залізничних майстерень, він так згадує про свої дитячі роки і шлях до науки: «Батько вчив мене на мідні гроші, а втім, інших у нього й не було». Після закінчення Кременчуцького міського училища і однорічних учительських курсів Макаренко, сімнадцятирічним юнаком, почав свій шлях народного учителя в залізничній школі посьолку Крюкова.

Педагогічна діяльність серед дітей робітників захопила Макаренко. «В залізничній школі, де я вчителював, — писав Макаренко, — повітря було незрівнянно чистіше, ніж в інших місцях; робітниче, справжнє пролетарське суспільство міцно гримало школу в своїх руках, і «союз руського народу» боявся до неї наблизитися. З цієї школи вийшло багато більшовиків».¹

Зближення з робітниками сприяло розвитку революційної свідомості Макаренко, залучило його до широкої громадської політичної діяльності. Цю діяльність Макаренко сполучав з великою, напруженою роботою над своєю самоосвітою. Він поглиблено вивчає філософію, педагогіку, літературу. Гаряча жадоба знань, постійне шукання нових, кращих шляхів виховної і навчальної роботи характерні для молодого Макаренко з перших кроків його вчительської праці.

Вже в ці роки починає формуватися марксистський світогляд Макаренко, в першу чергу, під впливом творів Максима Горького.

«І для мене, і для моїх учнів, — згадує Макаренко, — Максим Горький був організатором марксистського світовідчужання. Якщо розуміння історії приходило до нас іншими шляхами, шляхами більшовицької пропаганди та революційних подій, шляхами нашого буття особливо, то Горький учив нас відчувати цю історію, заражав нас ненавистю й пристрастю та ще більшим впевненим оптимізмом, більшою радістю вимоги: «Хай сильніше вдарить буря!»²

В умовах дореволюційної Росії, особливо в тяжкі роки репресій, Макаренко не міг широко розгорнути творчу педагогічну діяльність, але він належав до передової революційно-демократично настроєної частини народного вчительства, яка боролася за краще майбутнє.

Шкільна адміністрація намагалася позбавитися від революційно настроєних учителів, і в 1911 році Макаренко був

¹ А. С. Макаренко. Вибрані педагогічні твори, 1947, стор. 56.

² А. С. Макаренко. Там же, 1947, стор. 56.

примушений залишити роботу. Його призначили працювати в іншу школу при маленькій станції Долинській, що знаходилася в глухому степу.

Після дев'яти років педагогічної роботи Макаренко вступає вчитися до Полтавського учительського інституту, де на протязі всіх років навчання був одним з кращих студентів.

Про своє перебування в інституті і про своїх учителів Макаренко згадує з почуттям глибокої подяки:

«Важко виміряти і важко розповісти, як багато зробили для мене і для інших мої вчителі. В той час, зрозуміло, вони не могли бути більшовиками і відкрито виховувати більшовицький характер. Але з їх рук багато вийшло більшовиків, і багато хто з них зложили голови на фронтах громадянської війни. Це тому, що вони були завжди справжніми людьми, і вони виховали в нас кращі людські прагнення...»¹

У 1917 році Макаренко закінчив інститут і за блискучі успіхи в навчанні був нагороджений золотою медаллю.

Наближався Великий Жовтень.

З величезним захопленням зустрів Макаренко революцію, яка відкрила перед ним, як писав він, небачені перспективи. «Ми, педагоги, тоді так сп'яніли від цих перспектив, що вже їй не тямилась...»²

Тільки Жовтень створив широкі можливості для повного розквіту блискучого педагогічного і літературного таланту Макаренка. З цього часу починається найплотворніший період діяльності Макаренка — педагога і письменника.

* * *

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції відкрила безмежні можливості для культурного розвитку нашої країни, для освіти всього народу. «Рух вперед нашої культури, — писав у свій час Макаренко, — такий грандіозний і такий стрімкий, що нагадує по своєму характеру космічні явища».³

Після революції справа комуністичного виховання широких народних мас, і, в першу чергу, підростаючих поколінь, стала найважливішим політичним завданням. Макаренко глибоко усвідомлював, що принципово нові завдання комуністичного виховання, вперше в історії поставлені в радянській країні, неможливо здійснити за допомогою старої буржуазної педагогіки, яка знаходиться в непримиренному протиріччі з цілями і завданнями соціалістичної революції.

¹ З архіву А. С. Макаренка.

² А. С. Макаренко. Вибрані педагогічні твори, 1947, стор. 57.

³ А. С. Макаренко. Педагогические сочинения, издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1948, стр. 264.

Для здійснення нових, великих цілей потрібні були нові засоби, нові шляхи, нова педагогіка.

Породжений революцією новий радянський лад вступав у боротьбу з старим життям, з його застарілими канонами.

Передова частина справжньої радянської педагогічної громадськості, до якої належав Макаренко, прагнула знайти нові шляхи і засоби виховання в напрямі настанов основоположників марксизму-ленінізму.

Принципово нова теорія комуністичного виховання була дана в творах класиків марксизму-ленінізму. Завдання полягало в тому, щоб творчо опанувати марксистсько-ленінську теорію і на цій базі створювати нову радянську педагогічну науку.

Величезна історична заслуга Макаренка і полягає в тому, що він, спираючись на вчення Маркса—Енгельса—Леніна—Сталіна, узагальнюючи новий радянський педагогічний досвід, талановито розробляв і теоретично і практично основні проблеми комуністичного виховання. У творах класиків марксизму-ленінізму шукав і знайшов Макаренко методологічну основу нової педагогіки, а в практиці радянської дійсності — нові засоби і методи виховання людей нових соціальних якостей.

Озброєний найвеличнішою силою більшовицького світогляду, Макаренко на протязі всієї своєї діяльності нещадно викривав реакційну суть, безсилля і неспроможність сучасних буржуазних педагогічних систем, що відбивають занепад буржуазної науки в епоху імперіалізму. Педагогічний досвід Макаренка виник, розвивався і міцнів в умовах гострої ідеологічної боротьби проти реакційних сил, проти пережитків буржуазної ідеології в педагогіці. Макаренкові довелося працювати в ті роки, коли внаслідок некритичного ставлення до буржуазної педагогічної спадщини, внаслідок низькопоклонства перед «закордонними авторитетами» в радянську школу, в радянську систему виховання проникали різні ворожі, шкідливі погляди і «теорії».

Макаренко одним з перших став на шлях рішучої боротьби проти ідеалізму і метафізики в педагогіці, він невпинно викривав ворожі соціалізму педагогічні теорії, палко захищав ідеї комуністичного виховання, добре розуміючи, що «принципи не примирюються, а перемагають».

Це був час, коли, як писав Макаренко, пролетарські педагогічні настанови з боями прокладали собі шлях, пробивалися в життя, відгукуючись на живі вимоги і потреби нашої промисловості, нашої нової культури.

Ленін закликав у ці роки молоду радянську науку бути

бойовою, наступальною, принциповою в боротьбі з буржуазними ворожими теоріями.

Вже в перші роки після революції Макаренко виступає як педагог-революціонер, як невтомний борець за нову радянську передову педагогічну науку, як справжній новатор, що не хоче бути рабом застарілих традицій, установок.

Про цей бік діяльності Макаренка є цікаві спогади вчителів, які працювали разом з ним в 1918—20 рр.

Учителька Т. Гайдамакіна згадує: «Цікаво було спостерігати; як на зборах, де в переважній більшості було вчительство гімназій, виступи вчителя початкової школи в солдатській сірій шинелі, але з білим башликом на плечах, який висловлювався іноді несхвально на адресу корифеїв педагогіки або загальноновизнаних педагогічних істин, викликало спочатку обурення, потім здивовання, далі все більшу зацікавленість і, нарешті, визнання з боку «поважних педагогів»:

— Адже говорить розумно, до діла і навіть літературно».¹

Макаренко працював завідуючим початкової школи, але «вузькі рамки роботи в початковій школі не могли задовольнити педагогічного розмаху й кипучої енергії Антона Семеновича».²

Восени 1920 року Макаренко за дорученням Полтавського губерньського відділу народної освіти приступає до організації трудової колонії для безпритульних дітей, для неповнолітніх правопорушників.

Дві війни — імперіалістична і громадянська, голод і розруха залишили в ці роки молодій радянській державі тяжку спадщину — дитячу безпритульність. Завдання боротьби з безпритульністю, виховання безпритульних дітей в комуністичному дусі набували великої державної ваги.

В надзвичайно складних умовах починав Макаренко свою роботу. Трудова колонія імені Горького народжувалася в тяжких муках. Пустинний ліс, що оточував колонію, пусті коробки будинків, десяток «дачок» замість ліжок, сокира і лопата як інструмент і півдесятка вихованців, категорично відкидаючих не тільки нашу педагогіку, але всю людську культуру... це все, що одержав Макаренко на початку своєї діяльності. Це була дійсно героїчна діяльність, справжній подвиг труда.

Переборюючи величезні труднощі, «негайно діючи» і «негайно аналізуючи», Макаренко зумів створити зразкову установу з прекрасним, згуртованим колективом вихованців. У цій установі колишні безпритульні, колишні неповнолітні пра-

¹ Спогади Т. Гайдамакіної публікуються у цьому ж збірнику.

² Із спогадів Т. Гайдамакіної.

вопорушники перевиховувалися і ставали повноцінними громадянами соціалістичного суспільства. Володіючи такою зброєю, як ленінсько-сталінські ідеї про комуністичне виховання, Макаренко блискуче здійснював найважливіші завдання виховання молоді.

Педагогічні шукання Макаренка дали блискучі практичні наслідки.

Саме життя підтвердило справжню прогресивність його новаторства. На цілком певних фактах, на живому досвіді ґрунтував Макаренко наукові висновки і узагальнення. На підставі свого новаторського досвіду Макаренко зумів відкрити найважливіші педагогічні закономірності комуністичного виховання і дав їм широке теоретичне обґрунтування. І теоретична і практична діяльність Макаренка є яскравим зразком творчого підходу до вирішення нових завдань виховання. З виключною проникливістю умів Макаренко бачити, уловлювати все нове, позитивне і цінне, що породжувалося радянським життям. Тільки в умовах радянської дійсності, на базі нових соціалістичних суспільних відношень стала можливою педагогічна творчість Макаренка, найсильнішою стороною якої є глибока єдність передової теорії і передової практики.

Вороже настроєна до справи революції частина працівників освіти, буржуазні націоналісти, що пролізли до Наркомосу УРСР, всіма засобами намагалися дискредитувати досвід Макаренка в очах радянського вчительства, перешкодити його новаторській педагогічній діяльності. Бюрократи від педагогіки, кабінетні «теоретики» найреакційнішої псевдонауки педології, всі ці, як їх влучно називав Макаренко, «жерці педагогічного Олімпу» цькували його, відмовляли йому в «науковості», прагнули огудити основні його положення і висновки, ставили на його шляху величезну кількість перешкод. Але марними були їх намагання. Як справжній новатор в науці, Макаренко сміливо, до кінця по-бойовому відстоював свої принципові позиції і йшов вперед.

У цій боротьбі він не був самотнім. Він гостро відчував свій кровний зв'язок з народом, з партією, з передовими діячами науки і громадськості, з передовим учительством, з усім радянським суспільством, на підтримку якого Макаренко спирався у боротьбі проти старого, відживаючого, реакційного, яке гальмувало рух уперед. «Я завжди відчував себе напередодні перемоги», — писав Макаренко.

Починання Макаренка знайшли гарячий відгук серед працівників ДІУ. У 1927 році українські чекісти на добровільно зібрані кошти створили в околиці Харкова трудову комуни для безпритульних дітей і підлітків, як пам'ятник

Ф. Е. Дзержинському. Макаренко завідував цією комуніою спочатку за сумісництвом, а в 1928 році він разом з 50 колоністами-горьківцями виїхав у комуну Дзержинського, де працював 8 років і досяг виключних наслідків.

«Лише п'ятдесят пацанів-горьківців, — писав Макаренко, — прийшли в пушистий зимовий день в красиві кімнати комуну Дзержинського, але вони принесли з собою комплект винаходів, традицій і приладів, цілий асортимент колективної техніки, молоді техніки, звільненої від господаря-людини.

І на здоровому, новому ґрунті, оточена п'яклуванням чекістів, кожний день підтримана їх енергією, культурою і талантом, комунна виросла в колектив сліпучої краси, справжнього трудового багатства, високої соціалістичної культури, майже не залишивши нічого від смішної проблеми «виправлення людини».¹

Коли О. М. Горький в 1928 році відвідав комуну Дзержинського, він сказав: «Це вікно в комунізм».

Комунна імені Дзержинського була єдиним поки що в історії світу, своєрідним зразковим виховним закладом по стрункості системи і організації, по наслідках виховання, і тут вперше в історії був повністю здійснений на практиці марксистський принцип сполучення розумової виробничої праці і фізичного розвитку.

Колективи, створені Макаренко, дали нашій країні сотні повноцінних громадян, справжніх патріотів своєї батьківщини. Три тисячі колишніх вихованців Антона Семеновича працюють тепер в усіх галузях народного господарства країни. У роки Великої Вітчизняної війни вихованці Макаренка були доблесними захисниками радянської Вітчизни, самовіддано боролися на фронті і в радянському тилу. Багато з них має високі урядові нагороди. Педагогічна спадщина Макаренка не тільки в його творах, але і в цих прекрасних, вихованих ним людях.

Свій багатий педагогічний досвід Макаренко яскраво й художньо відобразив у відомих літературних творах: «Педагогічна поема», «Іранори на бантах», «Марш 30-го року», «Книга для батьків», роман «Честь» та в багатьох інших. Величезна моральна сила художніх творів Макаренка полягає в тому, що в них показана прекрасна правда нашого життя. Справжньою романтикою комуністичного виховання овіяні ці книги. І педагогічна діяльність, і твори Макаренка глибоко патріотичні.

Викриті тепер критики-антипатріоти, злісні космополіти намагалися в свій час опорочити художні твори Макарен-

¹ А. С. Макаренко. Педагогическая поэма, ОГИЗ, 1948, стр. 648.

ва саме тому, що в них з великою силою відбивалися величчя краса і щастя радянського життя. Естетствующий епігон Ф. Левін обвинувачував Макаренка в тому, що він в своїй повісті «Прапори на баштах» перебільшив красу нашого життя, що він попросту «розповідає казки». У гнівній відповіді критику-антипатріоту Макаренко писав: «Прапори на баштах» — це не казка і не мрія — це наша дійсність».¹

В кінці 1930 року Макаренко був примушений за станом здоров'я залишити роботу в комуні ім. Дзержинського. Він переїжджає до столиці Радянського Союзу — Москви.

Останні роки свого життя Макаренко повністю присвячує літературній і громадсько-педагогічній діяльності. Він підготував до друку цілу низку ґрунтовних творів, читав лекції по радіо, виступав з доповідями для учителів і батьків, публікує статті в газетах і журналах. «Я не змінив професії педагога, — говорив Макаренко, — я тільки змінив рід зброї».

За видатні заслуги в галузі літературної і педагогічної діяльності Радянський уряд нагородив Макаренка орденом Трудового Червоного Прапора.

1 квітня 1939 року несподівано для всіх обірвалася кипуча діяльність Антона Семеновича. Він помер від тяжкої хвороби серця. Його життя до кінця було віддане батьківщині, служінню радянському народу.

Величезний вклад А. С. Макаренка в радянську педагогічну науку важко переоцінити.

Сам Антон Семенович — людина до краю скромна в особистому житті — все ж чудово розумів значення свого педагогічного досвіду і всієї своєї творчості. В листі до члена правління комуні імені Дзержинського Макаренко в 1935 році писав: «За тридцять років моєї педагогічної роботи я пережив 200.000 годин робочого напруження, через мої руки пройшло більше 3000 дітей. Я, вихователь, витратив останні п'ятнадцять років на практичне застосування і уточнення системи комуністичного виховання. Я створив для цього з великими труднощами досвідний колектив, який виправдав всі мої положення. Вже тепер я можу писати теорію».²

І Макаренко залишив нам цю теорію. Художньо-педагогічні твори, теоретичні статті, лекції та виступи Макаренка завжди викликали виключний інтерес і увагу радянських педагогів, допомагали їм творчо аналізувати і поліпшувати свою роботу.

¹ Відкритий лист Ф. Левіну, надрукований в «Літературній газеті» в кінці 1939 року, вже після смерті А. С. Макаренка.

² Ця неопублікована архіву А. С. Макаренка.

Розмір журнальної статті не дозволяє, звичайно, викласти всю різноманітну, багатогранну педагогічну спадщину Макаренка.

Завданням цієї статті є лише розкрити основи педагогічних поглядів Макаренка, коротко викласти головні положення великого радянського педагога, показати те принципово нове, що вніс він в розвиток педагогічної науки.

* * *

Величезного значення надавав Макаренко проблемі цілей виховання.

В усій своїй творчості він неодноразово доводив, що представники буржуазної педагогіки неспроможні науково визначити, розкрити цілі, зміст та закони виховання підростаючого покоління, бо вони стоять далеко від наукового пояснення явищ суспільного життя.

160738
1607091

Виходячи з вчення основоположників марксизму-ленінізму, Макаренко відкрито проголошував тісний зв'язок виховання з усіма сторонами суспільнополітичного життя. Органічний зв'язок педагогіки з політикою, підкорення педагогіки цілям та інтересам нашої політики було керівним принципом в усій діяльності Макаренка. Він всебічно розвивав ту думку, що в нашій країні мета і завдання виховної роботи закономірно випливають з наших суспільних потреб, з прагнень радянського народу, з цілей і завдань нашої революції, нашої боротьби. Категорію педагогічної мети Макаренко розглядав як категорію політичну і особливу увагу приділив педагогічній розробці загальних цілей комуністичного виховання. Без ясного відчуття розгорнутої політичної мети Макаренко вважав неможливою всяку виховну роботу. Замість абстрактних ідеалів, замість невиразних, загальних, класово обмежених формулювань представників буржуазної педагогічної науки, Макаренко, виходячи з марксистських позицій, цілком конкретно обгрунтовує і розкриває зміст цілей комуністичного виховання, як виховання насамперед політично спрямованого.

«...Наша радянська педагогіка, — вказує Макаренко, — повинна відправлятися від політичних цілей, а в нашому уявленні — це означає, від того, якою повинна бути нова людина, людина комуністичного суспільства».¹

Виховати нову людину означало, на думку Макаренка, виховати в ній ті якості, які роблять її активним борцем за комунізм. «Цілі нашої роботи повинні бути виявлені в реальних якостях людей, які вийдуть з наших педагогічних рук».²

¹ А. С. Макаренко. Педагогические сочинения, 1948, стр. 223.

² Там же, стор. 88.

Радянські педагоги повинні формувати новий тип людини, який стоїть незрівнянно вище типу людини буржуазного суспільства. Макаренко неодноразово підкреслює те, що якості радянської людини принципово відмінні від якостей людини буржуазного суспільства, а тому і радянське виховання повинно бути також принципово відмінним від виховання буржуазного.

У боротьбі за комунізм, як зазначає Макаренко, ми вже тепер повинні виховувати в собі і в наших дітях якості членів комуністичного суспільства. Тільки в такому разі ми будемо розвивати далі ту моральну висоту, яка вже тепер відрізняє наше суспільство від будь-якого іншого.

Саме поняття виховання Макаренко трактував не як окремий процес, а як програму людської особистості, широку програму людського характеру. Отже, цілі виховання повинні, за визначенням Макаренка, являти собою своєрідний проєкт, програму виховання людської особистості, виведену з вимог нашого радянського життя і боротьби за комунізм.

«Я хотів показати, — говорив Макаренко, — що справжня педагогіка — це та, яка повторює педагогіку всього нашого суспільства, вимоги нашої партії — великі вимоги до людини і колективу».¹

Ураховуючи умови і специфіку радянського життя, живої соціалістичної дійсності, Макаренко визначив цілком конкретно, які вимоги пред'являє наша сучасність до радянської людини, до її характеру, до її морального обличчя. Керуючись загальними політичними ідеями, він зробив творчі педагогічні висновки.

З почуттям патріотичної гордості характеризує Макаренко типові якості нової радянської людини — активного діяча нашого соціалістичного будівництва, що свідомо бере участь у загальній роботі колективу і готовий в кожний момент стати до військових лав на захист нашої справи у нашій країні від армій буржуазії. «У нашу велику сталінську епоху, — писав Макаренко, — ми повинні виховувати найбільш повноцінного громадянина, гідного цієї епохи».²

До загальних типових якостей радянської людини Макаренко відносить такі сторони особистості: самопочуття людини в колективі, характер її колективних зв'язків і реакцій, її дисциплінованість, готовність до дії та гальмування, здібність такту та орієнтування, принциповість і емоціональне перспективне прагнення. Синтез цих рис, вказує Макаренко, перетворює нашого вихованця в політично діяльну та відпо-

¹ Там же, стор. 79.

² Там же, стор. 211.

відальну фігуру. До цього ж загального комплексу відносяться та система наукових знань і уявлень, яку повинна давати школа в загальній гармонії з вищезазначеними рисами характеру.

Але таку загальну «програму людської особистості» не треба уявляти собі, як шаблон, за яким стандартно виховуються діти. Проблему цілей виховання Макаренко розкриває як діалектичну єдність загальних і індивідуальних цілей, які дають можливість кожній окремій особі розвивати свої особливості, зберігати свою індивідуальність.

Крім типових якостей особистості, Макаренко відмічає властиві кожному вихованцю індивідуальні якості. Цілі індивідуального виховання полягають у визначенні і розвитку особистих здібностей і нахилів не тільки в галузі знання, але й характеру. Макаренко підкреслює, що загальні й індивідуальні цілі, поставлені перед радянським вихованням, повинні бути цілями обов'язковими, і до них ми повинні прагнути в прямій та енергійній дії. Ми повинні знати, чого ми прагнемо і ніколи не забувати про це. Кожен педагог мусить бачити перед собою ціль, мусить бачити той зразок, ідеал, до якого він прагне. Отже, свідомо спрямованість до високої мети повинна бути основною рушійною силою педагогічного процесу. Жодна дія педагога, каже Макаренко, не повинна стояти осторонь від поставлених цілей.

Така постановка питання обумовлює ідейно-політичну спрямованість всієї педагогічної роботи.

Макаренко робить такий важливий висновок: *тільки з цілей і можуть бути виведені методи виховання.*

Політичні цілі виховання визначають і методи виховання, визначають педагогічні засоби. Співвідношення цілей і засобів виховання Макаренко вирішує в плані їх діалектичної єдності. Макаренко гостро викриває метафізичні помилки, властиві буржуазній педагогічній логіці, зокрема помилки типу «дедуктивного пророкування», коли рекомендується той чи інший педагогічний засіб, з якого формально-логічним шляхом, без перевірки на практиці, виводиться твердження, що цей засіб повинен привести до хороших наслідків.

«Ні трохи не претендуючи на звання великого винахідника, — казав Макаренко, — я хочу тільки одного, щоб про цінність методу судили по загальному результативному підсумку».¹

Стверджуючи, що наша логіка повинна бути марксистською, діалектичною, Макаренко доводив, що з точки зору

¹ З доповіді А. С. Макаренка в правлінні комуни ім. Дзержинського. (З неопублікованого архіву А. С. Макаренка).

нів довіки ми не повинні допустити ніяких засобів, які не ведуть до поставленої нами мети.

Глибока єдність політичних цілей і системи педагогічних засобів і забезпечує, на думку Макаренка, могутню силу радянського виховання, робить радянську педагогіку необмежено могутньою. Різним буржуазним псевдонауковим теоріям, що фактично намагалися довести марність виховання, Макаренко протиставив своє вчення про виключні можливості виховання в умовах соціалістичної дійсності, вчення, побудоване на марксистсько-ленінських принципах. Макаренко був переконаний в безмежній могутності виховного впливу і «ніяка педагогіка, — казав він, — не може бути такою могутньою, як наша радянська педагогіка, тому що у нас немає жодних обставин, які перешкоджали б розвитку людини».¹

Макаренко підкреслює, що всі рушійні сили нашого суспільства діють у напрямі виховання нових соціальних якостей людини, і в цьому відношенні сама радянська дійсність є педагогічною в найглибшому розумінні цього слова. У суспільних умовах Радянського Союзу людина має найширші можливості розвитку всіх своїх творчих сил і здібностей, а тому, за визначенням Макаренка, комуністичне виховання це щасливий процес, який сам у собі несе успіх. Глибоким оптимізмом віє від цих слів Макаренка, вони дають нашим педагогам ясну перспективу, силу орієнтування, впевненість у досягненні поставлених цілей.

Наше життя на кожному кроці підтверджує могутність радянського виховання. І сама діяльність Антона Семеновича Макаренка є блискучим доказом всепереможної сили радянського виховання, що перетворює свідомість і поведінку людей. Тому, з глибокою переконливістю відповів Макаренко студентам Харківського педагогічного інституту на їх запитання, чи зустрічав він у своїй практиці дітей і підлітків, яких не можна було перевиховати: «Так, зустрічав, — стверджував він, — але вони були непоправними для мене. Я глибоко переконаний, що через 10—15 років наша педагогіка і ви з своїми свіжими силами визнаєте, що непоправних бути не може».²

Макаренко вважав, що передова радянська педагогічна наука повинна озброювати вихователів умінням керувати справою виховання з найбільшою точністю, з максимальною ретельністю, з найглибшою правильністю у виборі педагогічних засобів. Майстерно застосовуючи матеріалістичну діалек-

¹ А. С. Макаренко. Педагогические сочинения, 1948, стр. 212.

² Стеногр. доповіді А. С. Макаренка в Харківському державному педагогічному інституті від 9 березня 1939 року.

тику, Макаренко створив науковий метод дослідження і аналізу педагогічних явищ. Він прагнув того, щоб педагогіка звільнилась від випадковостей і в цьому розумінні стала точною наукою.

Тому, визначивши значення і цілі виховної роботи, Макаренко зосередив основну увагу на розробці методики комуністичного виховання.

* * *

Найціннішим вкладом Макаренка в радянську педагогічну науку слід визнати розроблену ним систему колективного виховання. У педагогічній спадщині Макаренка питання виховання в колективі, через колектив і для колективу займають центральне місце. І це логічно витікає з визначених ним цілей виховання. Спираючись на принцип колективістичної побудови радянського суспільства, Макаренко довів, що виховати підростаюче покоління в дусі високої ідейності і комуністичної свідомості, виховати справжніх радянських людей з високорозвиненим почуттям обов'язку перед батьківщиною, з ясним усвідомленням змісту і цілей свого особистого життя в нерозривному зв'язку з життям всього суспільства, з інтересами всього колективу можливо лише в системі колективного виховання. Ізольовано від колективу неможливо виховати моральну особистість у радянському розумінні цього слова. Тому Макаренко і підкреслює, що *радянська педагогіка є педагогікою колективного виховання, і в цьому її принципова відмінність від педагогіки буржуазної.*

У комуністично спрямованому колективі Макаренко побачив те нове, принципово відмінне від буржуазного педагогічного індивідуалізму, що характеризує радянську систему виховання як систему соціалістичну. Питання про виховання в колективі може бути правильно вирішене тільки в радянській педагогіці, філософською основою якої є велике вчення Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна. Твердження класиків марксизму-ленінізму про взаємовідносини між особою і колективом у соціалістичному суспільстві знайшли своє живе, талановите втілення в творчості Макаренка, якій глибоко розробив питання соціального і педагогічного значення колективу в радянських умовах життя.

«В Радянському Союзі, — писав Макаренко, — не може бути особи поза колективом і тому не може бути відокремленої особистої долі та особистого шляху і щастя, протиставлених долі і щастю колективу».¹ Радянське суспільство являє собою великий колектив радянських людей. У нашій соціа-

¹ А. С. Макаренко. Вибрані педагогічні твори, 1947, стор. 27.

в принципі дійсності черпав Макаренко основи нових принципів, засобів, методів виховання.

Тому всі питання виховної роботи Макаренко розглядав під кутом зору виховання в колективі, підкреслюючи неодноразово, що завдання радянської педагогіки зводяться до того, щоб виховати колективіста, людину, яка вміє жити в колективі і для колективу.

*„Гідним нашої епохи й нашої революції організаційним завданням, стверджував Макаренко, — може бути тільки створення такого методу, який, будучи загальним і єдиним, в той же час дає змогу кожній окремій особі розвивати свої особливості, зберігати свою індивідуальність“.*¹

Таким методом Макаренко вважав метод колективного виховання, і тому в його педагогічній теорії і практиці колектив є і найважливішим фактором і найважливішою формою виховання.

За визнанням самого Макаренка, він за «всі свої шістнадцять років радянської педагогічної роботи головні сили витратив на розв'язання питання про будову колективу, його органів, про систему повноважень та про систему відповідальності».²

Макаренко прийшов до висновку, що справжнім колективом можна назвати лише контактну організацію, побудовану за соціалістичним принципом об'єднання. Він розглядав кожний колектив, як осередок, як органічну частину нашого суспільства, об'єднану спільною метою, своїми функціями, повноваженнями, відповідальністю. Життя кожного колективу повинно бути побудовано на основі тих суспільних відношень, які характеризують радянське соціалістичне суспільство.

«Колектив наших вихованців, — зазначає Макаренко, — є не тільки сукупність молоді, це є, перш за все, осередок соціалістичного суспільства, що має всі особливості, права і обов'язки всякого іншого колективу в радянській країні».³

У своїй відповіді критику-антипатріоту Ф. Левіну, Макаренко писав: «Колектив — це не проста сума особистостей, в нашому колективі завжди щось народжується нове, живе, тільки колективу властиве, органічне, те, що завжди буде і принципово соціалістичним».⁴

Макаренко характеризує окремі відмінні ознаки дитячого радянського колективу: міцний мажор, як вияв впевненості

¹ Там же, стор. 27.

² А. С. Макаренко. Вибрані педагогічні твори, 1947, стор. 150.

³ А. С. Макаренко. Педагогические сочинения, 1948, стр. 97.

⁴ Відкривий лист Ф. Левіну. (Архів А. С. Макаренка).

у своїх силах і в своєму майбутньому, як постійна бадьорість, готовність до корисної дії, почуття власної гідності, дружнє єднання всіх членів колективу.

Виховання в такому колективі загартовує характер дитини, забезпечує формування найважливіших якостей людини-колективіста: почуття обов'язку перед колективом, почуття відповідальності, почуття колективної честі.

У статті «Проблеми виховання в радянській школі» Макаренко писав: «Тільки створивши єдиний шкільний колектив, можна розбудити в дитячій свідомості могутню силу громадської думки як виховного фактора, що регулює і дисциплінує». Тому Макаренко надавав виключно великої ваги питанням організації такого єдиного монолітного колективу, питанням організації правильних форм колективного життя, належного стилю і тону в роботі.

У ряді своїх теоретичних праць Макаренко дав нам детально розроблену методику організації колективу. Найважливішими принципами цієї організації він вважав постійне керівництво колективом і надання дітям усіх можливостей для виявлення ініціативи і самодіяльності. Життя дитячого колективу Макаренко будував так, що діти відчували себе господарями своєї долі. Він не боявся довіряти своїм вихованцям найвідповідальніші справи, давати їм широкі уповноваження, стимулюючи цим їх активність і самостійність, виховуючи в них почуття відповідальності.

Макаренко довів, що саме відповідальність завдання, потреба серйозного ставлення до роботи в інтересах усіх товаришів є передумовою успішного виховання в колективі.

Маючи винятковий по силі впливу авторитет, Макаренко доклав усіх зусиль, щоб громадська думка дитячого колективу та його рішення були так само авторитетні і виконувалися без заперечень.

Майстерність організації та керівництва колективом і полягає у гармонійному поєднанні авторитету вихователя з великими реальними правами колективу.

Непохитність розпоряджень керівних органів дитячого колективу вкорінюється у свідомість вихованців, перетворюється поступово в звичку, стає традицією. Це оберігає колектив від розслаблюючих сутичок і конфліктів, сприяє його зміцненню, збільшує його виховний вплив.

Всебічно підкреслюючи величезну виховну роль правильно організованого колективу, Макаренко висунув і теоретично обґрунтував «принцип паралельного впливу». Зміст цього принципу полягає в тому, що вплив на особистість дитини здійснюється впливом на колектив, членом якого є дана дитина.

Обґрунтовуючи цей принцип, Макаренко виходив з того, що вихованець кожної дитячої установи є, перш за все, членом колективу, а потім уже вихованцем, — таким він повинен відноситися собі самому. Наша радянська дитина повинна відчувати себе не педагогічним явищем, а насамперед людиною, громадянином, а тому підходити до дитини треба з особливо складним «інструментуванням».

Діти, стверджує Макаренко, є не тільки об'єкт виховання, але живі життя і життя прекрасні. А тому до них треба ставитися як до товаришів-громадян, треба бачити і поважати їх права і обов'язки. Діти дуже не люблять зазнавати спеціальних педагогічних процедур, не люблять нескінченного моралізування. Тому Макаренко і доводить, що суть педагогічної позиції вихователя повинна бути прихована від вихованців і не виступати на перший план. В очах дітей вихователь повинен виступати, перш за все, як член того ж самого колективу, а потім уже як вихователь; він повинен виступати як бойовий товариш, що бореться разом з вихованцями і попереджує їх за всі ідеали першокласної радянської дитячої установи. А звідси витікає і метод його педагогічної роботи — керівництво окремою особою, окремим вихованцем переважно через первісний колектив, за допомогою первісного колективу. І тому, узагальнюючи, Макаренко робить висновок, що *„радянська педагогіка є педагогіка не прямого, а паралельного педагогічного впливу“*.¹

Це загальне теоретичне положення не тільки не виключає, а, навпаки, передбачає постійний зв'язок, контакт, активне спілкування вихователя з кожним вихованцем, як це справді мало місце в досвіді Макаренка.

Коли вихователь, — пояснює Макаренко принцип паралельного впливу, — ставить собі за мету розвалити, розбити якусь антисуспільну компанію в класі або в загоні — він повинен це робити не в формі прямого звернення до цього угрупування, а в формі паралельної операції в класі, в загоні. Він повинен мобілізувати увагу всього колективу, і, в першу чергу, його міцного надійного ядра, на цій групі вихованців. Громадська думка має велику силу. Коли окремих членів колективу порушує дисципліну, виявляє себе з негарного боку, треба добитися насамперед того, щоб колектив зайнявся цим питанням. Крім дисциплінарного стягнення, дуже важливим є логічне переконання, яке повинно прийняти форму колективного висловлювання під час розгляду справи.

Глибоко справедливо відмічає Макаренко, що саме в цій формі колективного реагування на той чи інший вчинок, ко-

¹ А. С. Макаренко. Педагогические сочинения, 1948, стр. 196.

лектив виявляється не тільки об'єктом, але й суб'єктом виховання, бо в цій формі він проходить досвід активного захисту своїх інтересів, а наше виховання є ніщо інше, як організація досвіду.

Необхідно добиватися, щоб колектив сам ставив високі вимоги до кожного вихованця, щоб весь колектив відповідав за поведінку кожного свого члена. Тоді сам колектив стає вихователем особистості. Подвійний вплив на вихованців і з боку вихователів і з боку своїх же товаришів, з боку всього колективу створює найефективніші умови для розвитку кращих нахилів кожної дитини чи підлітка. Таким чином, метод паралельної педагогічної дії є по суті формою впливу на окрему особу, на окремого вихованця, але цей вплив здійснюється через колектив. Фактично кожен дотик педагога до колективу є одноразово і вихованням кожної особи, що входить до цього колективу.

Принцип паралельного впливу передбачає і прямий, безпосередній вплив педагога на окремих вихованців, але так само пряме звернення, як зазначає Макаренко, треба робити логічно, виходячи також, перш за все, з загальних тем колективу, його життя та діяльності. У підході до кожного вихованця повинен бути певний колективний масштаб. Виховуючи окрему особу, ми повинні думати про виховання всього колективу, і обидва ці завдання можуть бути розв'язані тільки разом.

Отже, принцип паралельного впливу, обґрунтований Макаренком, зовсім не означає відмовлення від індивідуального виховання. Педагогіку «індивідуальної дії» Макаренко розглядав як постійно діючий і надзвичайно важливий метод виховання. Виховання через колектив ще підсилює виховний вплив на особистість кожної дитини. Розповідаючи про Антона Семеновича, як про організатора дитячої установи, Г. С. Макаренко зазначає: «Дитячий колектив був для нього найбагатшим і тонким інструментом виховання, який незмірно множить можливості і силу вихователя; разом з ним думають, бачать і творять сотні молодих гострих умів, очей та нервів».¹

Принцип паралельного впливу має велике значення для нашої шкільної практики. Вирішуючи завдання комуністичного виховання учнів, радянський учитель повинен спиратися на колектив учнів. Його завдання полягає, згідно з твердженням Макаренка, в пробудженні активності колективу, в пробудженні вимог колективу до окремої особи. Майстерність радянського вихователя повинна полягати насамперед в умін-

¹ Журнал «Советская педагогика», № 11—12, 1943 год, стр. 37.

ет керувати дитячим колективом, спрямовувати його громадську думку, створювати правильний вплив колективу на дитину, добиватися того, щоб воля педагога і воля колективу були єдиними, використовувати колектив як могутнє знаряддя виховання. Радянським учителям треба завжди пам'ятати слова Макаренка про те, що «кожна дія окремого учня, кожен його успіх чи неуспіх повинні розцінюватися, як неуспіх на тлі спільної справи, як успіх у спільній справі. Така педагогічна логіка повинна буквально проїмати кожний шкільний день, кожен рух колективу».¹

Макаренко розкрив у своєму педагогічному досвіді і, спираючись на принципи діалектично-матеріалістичної філософії, теоретично сформулював відкриті ним закони розвитку колективу і, в першу чергу, основний закон динамічності колективу.

Кожний колектив живе здоровим, творчим, повноцінним життям лише тоді, коли постійно має перед собою чітку мету, яка стимулює діяльність окремих його членів і перетворює цю діяльність на колективні зусилля. Колектив — це дійова сила, і він повинен брати участь у розв'язанні конкретних творчих завдань. При відсутності ясної бажаної мети настає застій або зупинка в розвитку колективу, і тоді він приречений на загибель.

Отже, колектив не може стояти на одному місці, його найважливіший закон — *закон постійного руху вперед*.

«Вільний робочий колектив, — писав Макаренко, — не може стояти на місці. Всесвітній закон загального розвитку тільки тепер починає виявляти свою справжню силу. Форма буття вільного людського колективу — рух вперед, форма смерті — зупинка».²

Згідно з діалектичним законом руху колективу Макаренко розробив таку методику його організації, яка забезпечувала цей постійний рух вперед. Макаренко з виключною майстерністю постійно ставив перед дитячими колективами певні, захоплюючі цілі, розгортаючи перед дітьми радісні перспективи життя нашої радянської дійсності.

Виходячи з законів розвитку колективу, урахувавши діалектику розвитку дитини, Макаренко розробив систему перспективних ліній у вихованні і дав у своїй практиці блискучі зразки розгортання цих перспективних ліній перед дитячим колективом.

Макаренко висловлює думку, що людина не може жити, якщо в неї попереду нема нічого радісного, бо справжнім

¹ А. С. Макаренко. Вибрані педагогічні твори, 1949, стор. 28.

² А. С. Макаренко. Педагогическая поэма, 1948, стр. 383.

стимулом людського життя є завтрашня радість, і виховати людину — це значить виховати в неї перспективні шляхи, якими розміщується її завтрашня радість. У дитячому колективі завтрашній день повинен здаватися обов'язково кращим від сьогоднішнього. Макаренко зазначає, що «може головна відмінність нашої виховної системи від буржуазної в тому і полягає, що у нас дитячий колектив обов'язково повинен рости і багатіти, повинен бачити попереду кращий завтрашній день і прагнути до нього в радісному загальному напруженні, у настійній веселій мрії».¹

Основою системи перспективних ліній, як і всього виховного досвіду Макаренка, є сталінський гуманізм, глибока віра в людину, в її творчі можливості і сили, які треба викликати до життя і спрямувати в належне русло.

Під умінням накреслювати систему перспективних ліній у вихованні Макаренко розумів уміння ставити перед колективом вихованців життєво-реальні цілі, намічаючи чітку програму дій, уміння збуджувати до життя і поступово розширяти перспективи цілого колективу, доводити їх до перспектив усього союзу.

Макаренко детально опрацював методику цієї важливої роботи, показав шляхи переходу від простих цілей до складніших, від маленьких завдань сьогоднішнього дня до великих творчих завдань майбутнього.

Перспективи повинні постійно розширятися — від найпримітивніших, що задовольняють найближчі матеріальні потреби, до найширших суспільних і державних інтересів, причому, чим старша дитина, тим далі відсувається обов'язкова грань найближчої оптимістичної перспективи.

Перспективні лінії, зазначає Макаренко, привертають увагу людини загальним виглядом задоволення, але це задоволення — ще не існуюче. В міру прямування до нього виникають нові, завтрашні плани, тим привабливіші, чим більше зусиль докладено для подолання різних перешкод.

У своїй роботі «Методика організації виховного процесу» Макаренко розрізняє близьку, середню і далеку перспективу в залежності від віку дітей, рівня їх розвитку і інших конкретних умов.

Педагогічна організація близької перспективи повинна починатися з особистих ліній, з задоволення матеріальних потреб і т. п., але, як вказує Макаренко, було б великою помилкою будувати близьку перспективу лише на принципі приємного. З самих перших днів близька перспектива повинна

¹ А. С. Макаренко. Педагогическая поэма, 1948, стр. 396.

самож будуватися згідно з колективним планом, а життя колективу має бути сповнене радістю не простої розваги і задоволення зараз, негайно, а радістю трудових напружень і успіхів завтрашнього дня. Завдання вихователя — постійно підвищувати оптимізм перспективного почуття своїх вихованців, виховувати колективні лінії спрямовань, гармоніювати особисті і колективні перспективні лінії з таким розрахунком, щоб у вихованця не було ніякого відчуття протиріччя між ними. Макаренко постійно вчив своїх вихованців навіть у маленьких, повсякденних справах завжди бачити їх зв'язок з будівництвом нової соціалістичної держави.

Середня перспектива полягає у проекті колективної події, дещо відсунутої в часі. До таких подій Макаренко відносить участь у святкових демонстраціях і у всенародних кампаніях, святкування революційних дат, річниці відкриття дитячої установи, випуск, літній відпуск і т. інш.

Середня перспектива, відмічає Макаренко, буде мати значення тільки тоді, коли до цих подій готуються задовго, коли їм надається особливого значення.

І нарешті далека перспектива — це далеке майбутнє дитячої установи, її більш багате, більш культурне життя, що пов'язано з майбутнім всієї нашої країни. Вихованці повинні навчитися уявляти своє власне майбутнє не інакше, як частиною майбутнього всього нашого суспільства.

*„Виховання такої перспективи, підкреслює Макаренко, є дуже важливим етапом у справі широкого політичного виховання, бо воно служить природним, практичним переходом до більш широкої перспективи — майбутнього всього нашого Союзу“.*¹

Радісна, бадьора, проїнята глибоким оптимізмом система перспективних ліній, що її розробив Макаренко, повинна бути використана як могутнє знаряддя виховання радянського патріотизму. Майбутнє батьківщини, її рух уперед — це найвищий щабель у справі організації перспективних ліній.

Макаренко виховував у дітях натхненну любов до своєї радянської вітчизни, виховував почуття краси і величі її життя. Він виробив найтоншу, справді філігранну педагогічну майстерність для застосування у вихованні дітей невичерпних виховних факторів цього життя. Бо справжнім джерелом постійного руху і розвитку колективу є його живий зв'язок з нашим життям.

Система перспективних ліній у вихованні дає можливість нашим педагогам шляхом постійного розширення і збагачу-

¹ А. С. Макаренко. Педагогические сочинения, 1948, стр. 185.

вання цілей і завдань, поставлених перед дитячим колективом, поступово залучати дітей до участі в громадсько-політичному житті країни, поступово включати активність дітей в активність всього радянського народу, підводити дітей до розуміння великих комуністичних ідеалів.

На вищій стадії організації колективу Макаренко розгортав перед вихованцями струнку теорію комуністичної моралі за певною програмою.

Беручи за основу більшовицьку партійність педагогіки, Макаренко розгортав основи комуністичної моралі і дав у своїх статтях і виступах принципи цієї моралі, встановивши корінну відмінність моралі комуністичної від буржуазної.

Наше суспільство, — говорив Макаренко, — відкрито і свідомо іде до комунізму, і цим воно принципово відрізняється від усіх експлуаторських суспільств у світі. У нас моральна вимога до людини повинна бути вище середнього рівня звичайного людського вчинку. Наша мораль вимагає загального рівняння на поведінку найдосконалішу. Для нас такою досконалою поведінкою є поведінка людини-комуніста. Макаренко зазначав, що теорія комуністичної поведінки може бути легко, красиво і переконливо запропонована нашим учням в добре організованому колективі, де кожен його член зацікавлений у виробленні керівних принципів для своєї поведінки.

Макаренко всебічно обґрунтував таке важливе положення: тільки в правильно організованому колективі виховуються практичні навички моральної поведінки, які мають першочергове значення. Макаренко доводив, що справжнє комуністичне виховання можна говорити лише тоді, коли виховання правильних уявлень обов'язково пов'язується з вихованням певних навичок. В процесі виховання головне полягає не тільки у прищепленні правильних уявлень про те, як слід робити, а у формуванні справжніх реальних якостей вихованця.

Макаренко дав правильне, матеріалістичне вирішення найскладнішого питання про взаємовідношення між свідомістю і досвідом у процесі виховання. Він яскраво показав помилковість тих теорій, які прагнуть побудувати моральну поведінку виключно на «чистій свідомості», показав незадовільність такої системи морального виховання, яка прагне виховати у дітей лише моральні уявлення без відповідних їм навичок поведінки, що, зрештою, дає негативні наслідки, коли саме життя перевіряє моральні якості цих дітей.

«Візьмемо, — казав Макаренко студентам Харківського педагогічного інституту, — такі речі, як терпіння, терплячість, уміння перемагати труднощі і брати перешкоди не ривком,

у школі. Хоч скільки б ви не виховували правильних уявлень про те, як треба це робити, якщо ви не виховуєте звички перемогти тривалі труднощі, я маю право сказати, що ви нічого не виховали».

Макаренко дав глибоке розуміння «досвіду», «практики» у виховній роботі.

Наша поведінка повинна бути свідомою, але не завжди ми повинні апелювати до свідомості; поведінка витікає з нашого досвіду. Створення потрібного типу поведінки, стверджує Макаренко, це насамперед питання досвіду, навички довготривалих вправ у тому, що нам потрібне. І гімнастичним словом для таких вправ повинен бути наш радянський колектив. За визначенням Макаренка, «мета виховання — вправа в житті».

Стверджуючи, що все наше виховання є не що інше, як організація досвіду, Макаренко вимагав, щоб усе дитяче життя було організовано як досвід виховання певної категорії навичок, навичок радянської поведінки. Цю глибоко правильну вимогу повинен збагнути кожний педагог радянської школи. Завдання полягає в тому, щоб моральні поняття і уявлення, які подаються дітям під час навчання, на уроках, були не просто заучені ними, а щоб вони ставали справді керівними в житті і поведінці дитячого колективу і кожного учня.

Єдність свідомості і поведінки, єдність комуністичних уявлень і комуністичних навичок є, за визначенням Макаренка, характерною рисою нової людини, і така єдність забезпечується тільки внаслідок системи колективного виховання.

* * *

Базою для створення і розвитку колективу Макаренко вважав насамперед працю. З великою майстерністю показав він громадське, творче і виховне значення праці в умовах радянського суспільства, де труд є не тільки економічною категорією, а й моральною і естетичною, як священний обов'язок кожного громадянина. «Право на працю в нашому суспільстві», писав Макаренко в статті «Радість творчої праці», це не тільки право на заробіток, це, перш за все, право на творчість, право на участь у соціалістичному будівництві, у вирішуваних державних завданнях. Стаханівський рух, що охопив мільйони трудящих, є не тільки рух за нові норми і за нову техніку, але разом з тим є рух і за нові творчі пошукі людства».¹

Макаренко вважав, що праця радянських людей повинна бути творчою, свідомою, радісною, бо вона спрямована на

¹ А. С. Макаренко. Педагогические сочинения, 1948, стр. 272.

створення суспільного багатства, на зміцнення могутності батьківщини, бо трудові обов'язки радянського громадянина — це програма росту і розвитку його особистості, щільно пов'язана з радісними перспективами життя.

У радянській державі, що є державою трудящих, правильне виховання, доводив Макаренко, неможливо уявити собі, як виховання нетрудове; у нашій виховній роботі праця повинна бути одним з найосновніших елементів.

І справді, у педагогічній діяльності Макаренка праця завжди була одним з вирішальних факторів виховання й перевиховання.

У «Педагогічній поемі» і в «Прапорах на баштах» Макаренко розповів, як у праці виник і зміцнів дитячий колектив, як правильно поставлена трудова діяльність вихованців переробляла їх свідомість на все життя.

Саме досвід трудового виховання в педагогічній діяльності Макаренка мав на увазі Горький, коли заявляв, що історія не може похвалитися, що їй знайоме щось подібне до того, що створюється в Союзі Рад, і зокрема знайомий метод виховання працею, який застосовується у нас.

У педагогічному досвіді Макаренка труд виступає як природна форма розкриття всіх творчих сил і здібностей радянської молоді.

Трудове виховання Макаренко розглядав як найважливішу умову морального виховання, бо тільки участь у колективній праці дає змогу людині виробити правильне моральне ставлення до інших людей і тільки в процесі колективної праці можна успішно вирішувати завдання морального виховання. Значення праці полягає не лише у створенні матеріальних цінностей, але й у вихованні нових моральних якостей.

Виходячи з цього, Макаренко обґрунтував важливий педагогічний принцип потреби привчати дітей виконувати всяку, навіть нецікаву, нудну або важку для них роботу, якщо вона потрібна в інтересах колективу, якщо вона суспільно необхідна. Дитина має виховуватися так, щоб вирішальним моментом у трудовому зусиллі була не його цікавість, а його корисність, його потрібність. Це сприяє вихованню сильних, вольових, ідейних людей. Головну радість праці людина мусить знаходити в усвідомленні виконаного обов'язку перед колективом, перед соціалістичним суспільством. Це не означає, що Макаренко ігнорував питання інтересу в роботі. Він тільки боровся проти зведення інтересу до «інтересності», боровся проти ставлення до праці, як до гри. Але одночасно він розвивав у дітей всіма засобами трудовий ентузіазм, палке бажання працювати, трудове натхнення.

Деякий час у нашій педагогічній пресі можна було зустріти твердження окремих працівників освіти про те, що в педагогічному досвіді Макаренка головне місце займала праця, а питанням освіти, навчання він, нібито, приділяв мало уваги, недооцінював їх. Таке тлумачення поглядів Макаренка абсолютно неправильне, безпідставне, і всі матеріали повністю спростовують ці вигадки.

Аналізуючи свій досвід, Макаренко підкреслював, що праця в застосуванні до виховання може бути організована різноманітно і в кожному окремому випадку може дати різні наслідки, але *„в кожному разі, труд без освіти, що йде поряд, без політичного і громадського виховання, що йде поряд, не дає виховної користі, виявляється нейтральним процесом“*.¹

Макаренко, на підставі свого досвіду, прийшов до надзвичайно важливого висновку про те, що *труд, як виховний засіб, можливий тільки як частина загальної системи, можливий лише у поєднанні з навчанням*.

Він писав, що систематичне набуття ґрунтовних знань в школі і своєчасне її закінчення визначають шлях людини в житті, що вони необхідні також для здорового і правильного формування характеру, тобто значною мірою цим визначається і доля людини. Макаренко завжди мав на увазі нерозривний зв'язок морального виховання і освіти і ставив навчальну роботу на перше місце. Він вважав, згідно з ленінсько-сталінськими вказівками, що наша загальноосвітня школа є провідною ланкою в загальній системі комуністичного виховання, і в своїй роботі спирався на школу-десятирічку, як на могутній виховний фактор. Він прагнув того, щоб його вихованці були високоосвіченими людьми і щоб їх теоретична освіта поєднувалася з працею на виробництві, поєднувалася з політехнічним розвитком.

В основі трудового виховання в педагогічному досвіді Макаренка лежало поєднання навчання з продуктивною працею, як засіб виховання всебічно розвинених людей.

У цьому досвіді вперше в історії педагогіки знайшов своє нове здійснення принцип політехнізму, обґрунтований класиками марксизму-ленінізму.

Класики марксизму стверджували, що розподіл праці на розумову і фізичну, відтворений в буржуазному суспільстві буржуазною системою виховання, загрожує існуванню самого суспільства. Маркс і Енгельс висунули і обґрунтували історично нову політехнічну систему виховання, в

¹ А. С. Макаренко. Вибрані педагогічні твори, 1947, стор. 68.

основі якої лежить знищення різниці між розумовою і фізичною працею.

З перших днів життя радянської школи гостро постало питання про те, щоб в основу реформи школи і виховання покласти великі ідеї класиків марксизму-ленінізму, перетворити ці ідеї в життя. Макаренкові належить величезна заслуга блискучого перетворення в життя в галузі виховання марксистсько-ленінської ідеї про поєднання навчання підрастаючих поколінь з їх виробничою працею.

У комуні ім. Дзержинського були робітфак і школа, яка давала повну середню освіту. Навчання в ній поєднувалося з працею на технічно високоорганізованому індустріальному виробництві. Всім своїм досвідом Макаренко довів ефективність такого поєднання. Його вихованці працювали по чотири години в день, а решту часу успішно вчилися в школі. Наслідки і в роботі і в навчанні були чудовими. Про високу успішність у навчанні красномовно свідчать наслідки приймальних іспитів при вступі вихованців Макаренка до вузів. В той же час комунари на власні кошти, переважно на прибутки від майстерень, побудували два заводи: завод фотоапаратів типу «Лейка» (ФЕД) і завод електросвердел.

На перше січня 1934 року коммуна мала 3600000 карбованців чистого прибутку. Макаренко зазначає, що на заводі в комуні мали місце найскладніші індустріальні процеси, яких в старій Росії ніколи не знали і в яких чудово орієнтувалися його вихованці, що здобували високу кваліфікацію.

Хіба не прекрасною даниною пам'яті Антопа Семеновича є маленька замітка, що її вміщено в «Правді» вже в наші дні:

«Завод імені Ф. Е. Дзержинського дотерміново виконав річну програму. Цей завод — єдине в своєму роді підприємство на Україні. Воно виникло на базі знаменитої харківської дитячої комуні імені Ф. Е. Дзержинського. Тепер його колектив виготовляє електричні інструменти десятків різних типів. Продукція, на якій стоїть марка «Ф. Д.», широко відома на підприємствах і будівництвах Уралу, Ленінграда, Горького і інш. промислових центрів. («Правда» від 9 жовтня 1948 року).

Вихованці Макаренка одержували в свій час у школі не тільки загальну освіту, але й спеціальні теоретичні знання в галузі техніки і технології. Але надзвичайно цікаво те, що Макаренко і в своїй практиці і в своїх теоретичних висловлюваннях гаряче повставав проти встановлення зовнішнього формального, штучного зв'язку між теоретичним навчанням в класі і виробничим навчанням на виробництві, справедливо кваліфікуючи такий зв'язок, як рецидив комплексності.

Макаренко обгрунтував справедливу думку, що кожен вид навчання повинен мати свою логіку розташування навчального матеріалу в певній системі. Справа полягає не в штучному зв'язку між шкільною програмою і трудовими процесами. Він так оцінював свій досвід у цій галузі: «Виявилось, що процес навчання в школі і виробництво продукції міцно визначають особистість, тому що вони знищують ту грань, яка лежить між фізичною і розумовою працею, і виходять висококваліфіковані люди».¹

Макаренко прямо заявляв, що в нашій радянській школі повинно бути виробництво, тим більше, що праця дітей на виробництві відкриває багато виховних шляхів.

В умовах, створених у комуні, труд, як знаряддя виховання, був дійсно великою дійовою силою. Як зазначав Макаренко, «даючи комунарам високу кваліфікацію, зв'язану з середньою освітою, ми в той самий час надаємо йому чимало її різноманітних властивостей хазяїна та організатора».²

Таким чином, принцип політехнізму, здійснений Макаренком у тісному взаємозв'язку з іншими сторонами виховання, сприяв всебічному розвитку кожного його вихованця. Все це давало право Макаренкові сміливо заявити, що *комуна не знає безодні між розумовою і фізичною працею*.

Питання про шляхи знищення в процесі радянського виховання всякої різниці між розумовою і фізичною працею, питання про шляхи політехнізації радянської школи на сьогоднішній день ще не можна вважати остаточно вирішеними. Глибоке вивчення і розповсюдження досвіду Макаренка повинно допомогти в здійсненні цих найважливіших завдань радянської педагогічної науки.

* * *

Особливо багато принципово нового вніс Макаренко в таку складну педагогічну проблему, як виховання свідомої дисципліни, проблему, над вирішенням якої марно билася буржуазна школа і буржуазна педагогіка.

Спираючись на ленінсько-сталінське вчення про свідому дисципліну, Макаренко дав чітку критику буржуазної теорії дисципліни, як ідеї сліпого послуху та буржуазної ідеалістичної теорії самодисципліни. Він вніс у педагогіку нове розуміння шкільної дисципліни, довівши, що радянська школа, радянські виховні заклади повинні виховувати не дисципліну взагалі, а свідому, соціалістичну дисципліну, що впливає на нових суспільних відносин у радянській соціалістичній державі. Макаренко підкреслював, що дисципліна в нашому

¹ А. С. Макаренко. Педагогические сочинения, 1948, стр. 23.

² А. С. Макаренко. Выбранные педагогические творения, 1947, стор. 32.

«суспільстві — це явище моральне і політичне. Основними елементами логіки нашої радянської дисципліни Макаренко вважав такі:

а) дисципліна необхідна колективу для того, щоб він краще й швидше досягав своїх цілей;

б) щоб кожна окрема людина розвивалася, щоб виховувала в собі вміння переборювати перешкоди й здійснювати важкі роботи і подвиги, якщо до таких покличе життя;

в) у кожному колективі дисципліна повинна бути поставлена вище інтересів окремих членів колективу;

г) дисципліна прикрашає колектив і кожного окремого члена колективу;

д) дисципліна є воля, вона ставить особистість у більш захисне, вільне положення і створює повну впевненість у своєму праві, шляхах і можливостях саме для кожної окремої особистості;

е) дисципліна виявляється не тоді, коли людина робить що-небудь для себе приємне, а тоді, коли людина робить що-небудь важке, несподіване, що вимагає значних напружень, і робить тому, що переконана у необхідності й корисності цієї справи для всього колективу і для всього радянського суспільства і держави.¹

Макаренко гостро осуджував розуміння дисципліни, як дисципліни виключно гальмування; він застерігав вихователів і проти захоплення лише зовнішньою дисципліною, зовнішнім порядком, вважаючи це найбільш згубною помилкою, яка тільки може бути у виховному закладі.

Радянська дисципліна, за визначенням Макаренка, це дисципліна високої організованості, що стимулює до прояву творчої активності та ініціативи. Радянський громадянин повинен володіти ініціативою і творчою волею, повинен бути готовий у кожную хвилину свого життя виконати свої обов'язок, не чекаючи розпорядження або наказу.

Макаренко визначає радянську дисципліну, як активний, творчий, вольовий стан, як *„дисципліну боротьби і подолання“*. Дисципліна повинна полягати в настійній боротьбі за здійснення поставлених цілей, в подоланні труднощів і перешкод. Це найвищий тип дисципліни, що *„повинна виходити з свідомості“*.

Радянська школа мусить добиватись такої дисципліни, щоб вихованець сам прагнув якнайкраще виконати встановлені правила і щоб інших спонукав до цього. Відчуваючи, що треба зробити щось для колективу, вихованець завжди має бути готовий це зробити.

¹ А. С. Макаренко. Педагогические сочинения, 1948, стр. 143.

Отже, виховання свідомої дисципліни в педагогічній теорії і практиці Макаренка є по суті вихованням почуття обов'язку і честі, вихованням мужності, міцної волі і характеру.

Макаренко звертає увагу на те, що виховання такої дисципліни є надзвичайно складною справою, яка вимагає тривалого часу. Така свідомо дисципліна створюється не окремими «дисциплінарними» заходами, не «зовнішніми заходами», а *всією системою виховання*, всіма обставинами життя, всіма виховними впливами, що їх зазнають діти.

Макаренко прийшов до надзвичайно важливого висновку, який можна вважати справжнім відкриттям в педагогіці і який полягає в твердженні, що дисципліна не є причиною, методом чи засобом правильного виховання, а тільки його *загальним наслідком*. Вищі форми дисципліни, стверджує Макаренко, є показниками певного виховного процесу, і самий процес дисциплінування повинен відбуватися не стільки в галузі дисципліни, скільки у всіх останніх галузях життя і роботи дитячої виховної установи. У кожній справі ми звикли боротися за найкращі наслідки, отже, і вихователі повинні боротися за найвищу дисципліну.

Свідомо дисципліна — це той хороший кінець, до якого мусять прагнути вихователі всіма своїми силами і за допомогою всіх засобів, що є в його розпорядженні.

Свідомість — найважливіша, найцінніша відмінна риса дисципліни радянської людини. Але Макаренко показує, що дисципліна, яка хоче спиратися тільки на саму свідомість, завжди зробиться розсудливою, буде схильна перетворитися на риторизм. Мета нашої дисципліни, зазначає Макаренко, це цілковите поєднання глибокої свідомості, ясності з дуже суворою і начебто навіть механічною нормою, з цілком точною зовнішньою формою, що не припускає розбіжностей, заперечень, базікання. «Ця гармонія двох ідей в дисципліні найважча річ».¹

Виходячи з цього, Макаренко підкреслює величезне значення різноманітних систематичних вправ у правильних вчинках для виховання дисципліни. Засобом виховання дисципліни є, перш за все, точний режим, певний лад організації життя колективу. Точний режим дитячого дня — абсолютно необхідна умова виховання і, як вказує Макаренко, головна мета режиму — нагромадження правильного дисциплінарного досвіду. Режим, за визначенням Макаренка, є «засіб, за допомогою якого колектив організує зовнішні рамки поведінки, даючи кожному вихованцеві наповнювати ці рамки внутріш-

¹ А. С. Макаренко. Вибрані педагогічні твори, 1947, стор. 187..

нім змістом». Макаренко підкреслював необхідність зміни режиму у зв'язку з віковими змінами вихованців.

Головними шляхами виховання дисципліни Макаренко вважав міцний, добре згуртований колектив учнів, хороший, міцний колектив педагогів. Він з усією силою робив наголос на вирішальній ролі педагога-вихователя в процесі виховання свідомої дисципліни і вів рішучу боротьбу з проповідями так званого «вільного виховання».

Макаренко переконливо обгрунтував необхідність твердого керівництва дітьми з боку вихователя, необхідність послідовної і твердої вимогливості при вихованні дисципліни.

Основним принципом педагогічної діяльності Макаренка завжди було — якнайбільше вимог до людини, але разом з тим і якнайбільше поваги до неї. «Поєднання величезного довір'я з величезною вимогою і є, — стверджував Макаренко, — стиль нашого виховання. На цьому побудоване все суспільне життя Радянського Союзу. Це дає колосальні наслідки».¹

Чим більше ми віримо в сили дитини, чим більше ми її поважаємо і любимо, тим вимогливішими ми повинні бути до неї. Цього вимагають інтереси розвитку самих дітей. Вимогливість — це зворотна сторона поваги і довір'я до людини.

Виходячи з ленінського вчення, Макаренко розробив теорію виховання свідомої дисципліни, побудовану на поєднанні переконання і примусу. Він довів, що радянська педагогіка, як педагогіка колективного виховання, не може відмовитися від примусу, коли треба нейтралізувати розкладницький вплив на колектив окремих осіб, що порушують встановлені норми поведінки. Суть покарання і повинна полягати в переживанні людиною того, що її осудив колектив за неправильний вчинок.

Макаренко першим з представників радянської педагогічної науки дав правильне вирішення питання про кару в системі виховної роботи, дав глибоке філософське розкриття проблеми кару.

Досить довгий час у радянській педагогіці, завдяки впливу теорії «вільного виховання», панували невірні погляди про шкідливість всяких покарань при вихованні дітей, панували переконання в тому, що нібито всяке покарання може тільки зламати волю дитини, може тільки сприяти вихованню покірних рабів.

Всупереч цьому Макаренко довів, що правильно застосоване покарання виховує у дитини почуття відповідальності за

¹ А. С. Макаренко. Педагогические сочинения, 1948, стр. 223.

свої вчинки, уміння чинити опір спокусам і перемагати їх, сприяє загартуванню, зміцненню волі і характеру дитини. Коли покарання застосовуються в умовах добре налагодженого колективного життя, коли їх підтримує громадська думка і авторитет колективу, — вони можуть дати великий виховний ефект. Якщо в буржуазній педагогіці кара має на меті виховання рабської покірливості, то в нас це необхідний пріоритет вільного колективу над особистістю. У цьому основний зміст принципів тверджень Макаренка.

У свій час досвід і теоретичні твердження Макаренка назвали корінний переворот у розвитку поглядів на дисципліну і покарання в радянській педагогіці.

*

Висуваючи на центральне місце виховання в колективі і через колектив, Макаренко одноразово підкреслював, що це не тільки не знижує керівну і вирішальну роль вихователя, а, навпаки, значно збільшує її. Наймогутнішим фактором виховання Макаренко вважав особистість самого педагога, який свідомо керує процесом виховання. Він вів рішучу боротьбу з прибічниками теорії «вільного виховання», які недооцінювали керівну роль вихователя в педагогічному процесі і доводили, що дорослі не повинні втручатися в природу дитини, в її розвиток.

«Виховання, — зазначає Макаренко, — в тому і полягає, що більш доросле покоління передає свій досвід, свою пристрасть, свої переконання молодшому поколінню».¹ Читаючи художньо-педагогічні твори і теоретичні статті Макаренка, відчуваєш цю думку на кожній сторінці, в діях кожної особи, в кожній події.

Макаренко зумів показати, що в умовах радянської дійсності не тільки принципово іншим стає зміст виховання, але виникають і нові, принципово інші виховні відносини між вихованцями і вихователем, що витікає з самої суті комуністичного виховання. Життя кожної дитячої виховної установи має бути побудоване на ґрунті тих суспільних відносин, які характеризують все наше радянське суспільство. А це надає особливої сили позиції радянського вихователя, бо в своїй діяльності він виражає вимоги, волю соціалістичної держави, всього нашого народу.

Педагог виступає у Макаренка насамперед як організатор і керівник колективного життя, який вміє сполучити реальні права і авторитет дитячого колективу з своїм непорушним авторитетом керівника. При таких умовах відносини слі-

¹ А. С. Макаренко. Педагогические сочинения, 1948, стр. 219.

пого послуху і підкорення замінюються такими відносинами, коли активне, тверде керівництво з боку вихователя сполучається з широким дитячим самоуправлінням і всебічно стимулює самостійність й ініціативу вихованців, спрямовуючи їх в належне русло. Такі виховні відносини створюють найсприятливіші умови для розв'язання всіх проблем виховання і навчання.

«В дитячому колективі, — писав Макаренко, — повинні бути авторитетні, культурні, працездатні, хороші дорослі люди, тільки тоді може підвищитися культура дитячого колективу».¹

Педагог-вихователь залучає підростаюче покоління до життя, розкриває перед дітьми благородність високих цілей соціалістичного суспільства, показує їм могутність батьківщини. Тому Макаренко і надавав першорядного значення моральному обличчю педагога, який повинен бути зразком нової людини — людини високої комуністичної моралі.

За висловом Макаренка, політична чуйність є першою ознакою нашої педагогічної кваліфікації, а *виховання є насамперед проязом політичного „кредо“ педагога.*

Звертаючись до батьків, як до вихователів, які несуть повну відповідальність перед державою і суспільством за виховання своїх дітей, Макаренко, якому належить ініціатива гострої постановки питання про важливість радянського родинного виховання, говорив: «Ви повинні бути не тільки батьком і шефом ваших дітей, ви повинні бути ще й організатором вашого власного життя, бо поза вашою діяльністю, як громадянина, поза вашим самопочуттям, як особи — не може існувати і вихователь».²

Отже, головною підвалиною авторитету вихователя тільки і може бути його моральне обличчя і, як казав Макаренко, цілком зрозуміло, що вихователь, який не має авторитету, не може бути «вихователем».

Розкриваючи усі необхідні якості особи радянського педагога, Макаренко надзвичайно цінив у вихователеві його соціалістичний гуманізм, його почуття безкорисливої любові до дітей, його оптимістичну віру у силу виховання.

Радянський педагог повинен бути оптимістом, повинен у кожній людині шукати шлях до того кращого, що є в ній. Макаренко вимагав від педагога, щоб він умів проєктувати в дитині «все краще, все цінне й цікаве, що в ній закладено». Хоч тут є певний ризик, але це обов'язкова умова для боротьби з вадами, що зустрічаються в людській особистості.

¹ А. С. Макаренко. Педагогические сочинения, 1948, стр. 219.

² А. С. Макаренко. Книга для батьків, 1940, стор. 24.

Не планувати вірити в людину, але й знаходити те, що є в ній найкращого, встановлювати її місце в колективі, розкривати перед нею перспективи до кращого життя, мобілізувати всі її сили на досягнення цього майбутнього — такі благородні завдання радянських педагогів. Макаренко показав, що успіх педагога в його роботі з дітьми вирішує, в першу чергу, висока кваліфікація, висока педагогічна майстерність.

Стоячи на послідовно матеріалістичних позиціях, Макаренко оригінально розв'язував питання таланту і майстерності в педагогічній роботі. Він прийшов до важливого висновку, що в педагогічній роботі розраховувати тільки на талант не можна, *що самий талант без педагогічної майстерності нічого не вартий, а майстерність ґрунтується на вмінні, на кваліфікації.*

Педагогічної майстерності, вказував Макаренко, може добитися кожна людина, і так само, як може бути добрий майстер-токарь, прекрасний майстер-лікар, так само повинен і може бути прекрасний майстер-педагог. «Я певен, — казав Макаренко, — що навчити виховувати так само легко можна, як навчити математики, як навчити читати, як навчити бути добрим фрезерувальником чи токарем, і я навчав».¹

Педагог повинен вперто, наполегливо вчитися, опановувати кожну деталь педагогічної техніки, бо в педагогічній роботі немає дрібниць. Педагогіка, твердить Макаренко, це найрухливіша, найскладніша і найрізноманітніша наука, і повністю опанувати її можна тільки поєднуючи в процесі навчання теорію і практику.

«Не можна, — пише Макаренко, — навчити людину бути хорошим митцем, музикантом, фрезерувальником, якщо дати їй тільки книжку в руки, якщо вона не буде бачити фарб, не візьме інструмент, не стане за станок. Біда мистецтва виховання в тому, що навчити виховувати можна тільки в практиці, на прикладі».²

Макаренко прагнув піднести педагогічну майстерність до мистецтва, а мистецтво до науки. І майстерність, і мистецтво самого Макаренка були такими могутніми, тому, що вони базувалися на методологічно-науковій основі.

Макаренко говорив: «Педагогічна майстерність може бути доведена до великого ступеня досконалості, майже до ступеня техніки. Я в це вірю і всім своїм життям шукав доказу цієї віри».³

Макаренко довів, і в цьому його велика заслуга, що

¹ А. С. Макаренко. Вибрані педагогічні твори, 1947, стор. 111.

² А. С. Макаренко. Педагогические сочинения, 1948, стр. 235.

³ Там же, стор. 26.

радянська педагогіка є політичне мистецтво виховання, яке ґрунтується на точній науковій основі і опанувати яке можуть не лише обрані педагогічні таланти, а кожна людина, якщо вона справді цього схоче і буде чесно, наполегливо працювати. Майстром педагогічної справи може стати кожна людина. Тому з такою впевненістю каже Макаренко батькам: «Розумно і точно провести дитину багатими шляхами життя, серед його квітів і крізь буревії його хуртовин, може кожна людина, якщо вона справді схоче це зробити».¹

З особливою силою підкреслював Макаренко творчий характер роботи педагога, в якій не може бути трафарету, шаблону, яка вимагає сміливості, новаторства, постійного шукання нових кращих шляхів, постійного вдосконалення. Ніяка система виховних заходів, твердив Макаренко, не може бути встановлена назавжди, не може бути мертвою і застиглою нормою, бо діалектичність педагогічного процесу необхідно вимагатиме від педагога творчості в роботі.

Керуючись відомим сталінським положенням про історичний, конкретний підхід до явищ, Макаренко показав, що вибір конкретних виховних засобів, методів завжди буде залежати від певних обставин, від часу, від особливостей особистості і колективу і т. д. Всякий засіб, всякий метод повинен бути застосований діалектично, бо немає більш діалектичної науки, ніж педагогіка.

Макаренко закликав студентів майбутніх педагогів бути «завжди сміливими, завжди дерзати, але робити це не в порядку індивідуальної воївничості, а в погодженні з добрим, міцним товаришським педагогічним колективом».²

Макаренко розробив найважливіші принципи організації роботи педагогічного колективу, як частини загальношкільного колективу. Виключної ваги надавав він комплектуванню педагогічного колективу, співвідношенню старих і нових педагогів у його складі, виробленню єдиних вимог з боку всіх членів педагогічного колективу до учнів і до самих себе.

Провідна роль у педагогічному колективі, стверджував Макаренко, — повинна належати старому досвідченому педагогові, до якого весь колектив ставиться з абсолютним довір'ям і пошаною. Вирішальне значення має єдність педагогічного колективу. Наймолодший, найнедосвідченіший педагог в єдиному, спаяному колективі, на чолі якого стоїть хороший майстер-педагог, більше зробить, ніж який завгодно досвідчений і талановитий педагог, що йде проти педагогіч-

¹ А. С. Макаренко. Книга для батьків, 1940, стор. 20.

² Стенограма доповіді А. С. Макаренка в Харківському державному педагогічному інституті 9 березня 1939 р.

ного колективу. Немає нічого більш небезпечного, більш опічного і шкідливого, ніж індивідуалізм і розлад у педагогічному колективі. Авторитет учителя, його керівна роль в навчально-виховній роботі, ефективність його впливу реалізуються в повній мірі тільки в єдиному педагогічному колективі. Тому Макаренко і казав у своїй доповіді в правлінні комуні імені Дзержинського, що «амортизація педагогічного колективу — це найвідповідальніша справа, яка у нас є, і взагалі до цього питання треба ставитись надзвичайно обережно».¹

Сам Макаренко показав прекрасні зразки керівництва педагогічним колективом, показав, яким повинен бути справжній педагог радянської країни. Всім своїм прекрасним життям і досвідом стверджує Макаренко, що складна робота педагога в радянській країні — це найчудесніша, найшасливіша робота, що дає найбільше моральне задоволення. Виключну радість дає пізнавання наших дітей, труд їх виховання, спільний з ними, творчий рух вперед.

«Педагогічна поема» Макаренка, ця чудова пропаганда педагогічної праці, пробуджує любов до педагогічної роботи, прагнення оволодіти педагогічною майстерністю, запалює вогник творчих шукань у масі радянських учителів.

* * *

Педагогічна спадщина А. С. Макаренка — золотий фонд радянської педагогіки. Педагогічна розробка загальних цілей комуністичного виховання, вчення про дитячий колектив, про закони його розвитку, про перспективні лінії у вихованні, про свідому дисципліну, досвід поєднання суспільно-продуктивної праці з навчанням — є величезним вкладом Макаренка у світову педагогічну науку.

Педагогічні твори Макаренка в наші дні у великій мірі впливають на створення нової педагогіки в країнах народної демократії.

Глибока прогресивність педагогічної творчості Макаренка обумовлена тим, що ця творчість побудована на основі найпередовішої марксистсько-ленінської теорії і знаменує собою блискучу перемогу матеріалістичних принципів, зокрема в такій галузі науки, як педагогіка.

Але до цього часу ще занадто мало зроблено для глибокої всебічної розробки багатогранної спадщини Макаренка. Десять років минуло з дня смерті Макаренка, шістнадцять років минуло з дня виходу в світ «Педагогічної поеми», а ще і до цього часу ми не маємо капітальних праць про те-

¹ Ця неопублікована архіву А. С. Макаренка.

орію і практику найвидатнішого педагога. Неприпустимо за-тримується видання повної збірки його творів. Така чудова повість, як «Прапори на баштах», вийшла окремим виданням тільки один раз в 1939 році і давно стала бібліографічною рідкістю. Ця книга потрібна нашим педагогам.

Щоб в усій повноті розкрити педагогічну спадщину Макаренка, потрібно ще багато творчої праці, багато досліджень, багато колективних зусиль представників нашої педагогічної науки. Педагогічна спадщина Макаренка являє собою внутрішню єдність завдань, принципів, змісту та методів комуністичного виховання. Вся діяльність Макаренка підкорена єдиній спрямовуючій меті — вихованню нових людей, борців за повну перемогу комунізму. Тому досвід Макаренка не можна вивчати вузько, не можна зрозуміти цей досвід, не можна зрозуміти окремі його виховні методи і прийоми у відриві від цілісної педагогічної діяльності Макаренка, від її загального стилю. Вивчення кожного окремого питання в педагогічній спадщині Макаренка може вестися тільки в органічному зв'язку з вивченням всієї цієї спадщини.

Педагогічна творчість Макаренка носить глибоко народний характер, бо вона повністю відповідає життєвим завданням і потребам радянського народу, вона, в кінцевому підсумку, вчить радянських педагогів і батьків виховувати нашу молодь бадьорою, загартованою, відданою своїй Батьківщині, готовою перемагати всякі труднощі та перешкоди. Виховання в дусі комуністичної свідомості, виховання почуття обов'язку і відповідальності, почуття честі колективу, виховання твердого характеру, незламної волі, мужності і залізної дисципліни, що займають таке видатне місце в педагогічній спадщині Макаренка, набувають виключної гостроти в нашому сучасному житті.

Макаренко належить не історії, він дійсно наш бойовий сучасник, його педагогіка — це педагогіка нашого сьогоднішнього і завтрашнього дня. Ідеї великого педагога сучасності спрямовані в майбутнє. Вони живуть і житимуть завжди в радянському суспільстві.

Педагогічна спадщина Макаренка дорога не тільки педагогам, але і всім радянським людям, всьому нашому суспільству, де справа комуністичного виховання стоїть завжди в центрі уваги, є дійсно всенародною справою.

Оцінюючи наслідки своєї діяльності, Макаренко з почуттям величезного задоволення відзначає в «Педагогічній поемі»: «Моє задоволення було високим задоволенням. Намагаючись звести його до короткої формули, я зрозумів: я близько познайомився зі справжніми більшовиками, я остаточно переконався, що моя педагогіка — педагогіка більшовицька,

про творчість відомих радянських письменників Д. Фурманова, А. Первенцева і інші. Видатне місце посідає стаття «Максим Горький в моєму житті», вперше опублікована в альманасові «Год XIX» 1936 року. У ній на яскравих життєвих прикладах А. Макаренко глибоко розкрив суспільне значення і вплив творчості основоположника радянської літератури.

Літературно-критична діяльність А. Макаренка була часткою його боротьби за високу ідейність і виховну силу радянської літератури, за збагачення соціалістичної культури. Ця частина його спадщини ще має бути досліджена. Взагалі літературна діяльність А. Макаренка заслуговує незрівнянно більшої уваги, ніж та, яку досі їй приділяли.

А. С. Макаренко прийшов у літературу з гушавини життя, в якому він був активним діячем, борцем за побудову соціалістичного суспільства.

Ще з юнацьких років, працюючи народним учителем в робітничому середовищі, він зблизився з революційним робітничим рухом. Події 1905 року збудили політичну свідомість А. Макаренка. В дальші роки його світогляд складався під благотворним впливом боротьби більшовицької партії, під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції і ідей Леніна і Сталіна.

Ленінсько-сталінські ідеї в усій діяльності Макаренка були тим прожектором, який освітлює шлях. Вони були зброєю і джерелом натхнення видатного педагога і письменника-новатора в його діяльності, яка має світове значення.

Велику роль у формуванні А. Макаренка, як педагога, письменника, громадського діяча відіграли твори О. М. Горького, якими він захоплювався з юнацьких років.

Твори Горького допомагали Макаренкові глибше сприймати і усвідомлювати життєві явища, заставляли задумуватися над ними.

«Особливо після 1905 року його діяльність, його книги і його дивне життя стало джерелом наших роздумів — роботи над собою», — писав А. Макаренко про Горького. Можна сказати, що без розкриття цієї ролі Горького важко повністю зрозуміти ідейний розвиток і літературно-художню та педагогічну діяльність А. С. Макаренка.

Згадуючи свої молоді роки, А. Макаренко писав: «і для мене, і для моїх учнів Максим Горький був організатором марксистського світовідчужання». «Максим Горький зробився для мене не лише письменником, але і вчителем життя. А я був просто «народним учителем», і в моїй роботі не можна було обійтись без Максима Горького...».

«Шлях Горького як людини, як письменника був для нас ще й зразком поведінки. В Горькому ми бачили якісь клап-

тики самих себе, може навіть несвідомо ми бачили в ньому прорив нашого брата в неприступну для нас досі велику культуру. За ним треба було кинутися всім, щоб закріпити і поширити перемогу...».¹

В той час А. Макаренко вважав, що це слід зробити у формі літературної праці. В 1914 році він написав і послав Горькому перше своє оповідання «Дурний день».

Очевидно, цей твір своїми якостями привернув увагу Горького, і він відповів починаючому письменникові власноручним листом. З властивою йому прямою і щирістю Горький написав, що оповідання цікаве, але написано слабо. Однак великий письменник зацікавився молодим автором і радив йому продовжувати писати.

А. Макаренко зрозумів короткі, але глибокі зауваження Горького. Зрозумів, що для літературної праці потрібно далеко ширше знати життя. І тоді він вирішив цілком присвятити себе педагогічній праці, яку любив, вважаючи, що й на цьому поприщі можна служити народові, йти вперед горьківським шляхом.

Товариська прямота О. М. Горького допомогла А. Макаренкові відразу й рішуче обрати життєвий шлях.

Як педагог, А. С. Макаренко зростав, постійно звертаючись до Горького.

«Я змушений був безпосередньо вдатися до своєї загальної уяви про людину, а для мене це означало вдатися до Горького... Я знову перечитав усе від початку до кінця».

«Так до останніх днів, — писав А. Макаренко, — Максим Горький залишався моїм учителем, і хоч як давно я вчився у нього, — до останніх днів у нього було чого вчитися».

З творів Горького А. Макаренко черпав знання людини. Горький учив дивитись на людину у «величезному діапазоні можливостей і крізь шкаралуцу повсякденності розкривати позитивні сили, хороші якості, красу трудової людини». У Горького А. Макаренко учився ставити перед людиною великі вимоги. Нарешті, Горький допомагав глибше розуміти, наскільки згубним, убивчим є капіталістичний лад, та як він калічить, спотворює і нищить людей.

Працюючи педагогом, А. Макаренко все гостріше відчував, що для того, аби здійснити свої педагогічні ідеали, треба, насамперед, боротись за звільнення людей від капіталістичного рабства.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції наснажила А. Макаренка новими силами і відкрила новий

¹ А. С. Макаренко. Вибрані твори, 1947, стор. 56.

що ти людина, якій завжди стояв у мене як зразок, не тільки моя красива вигадка і мрія, але й справжня реальна дійсність, тим більше для мене відчутна, що вона стала частиною моєї роботи».¹

Чудовий досвід діяльності Макаренка, його педагогічна спадщина можуть і повинні бути широко і плодотворно використані радянською школою; вони повинні стати здобутком усієї маси радянських педагогів, стати керівництвом до дії.

Необхідно рішуче покінчити з ворожими, антипатріотичними спробами замовчування або зниження ролі найціннішої педагогічної спадщини Макаренка. Необхідно дати рішучу відсіч шкідливим твердженням про те, що виховні принципи і методи Макаренка начебто придатні лише в спеціальних умовах роботи закритих виховних закладів. Сам Макаренко неодноразово підкреслював, що його теоретичні і практичні висновки можуть бути віднесені до всякого дитячого колективу, до всякого працівника-педагога, до звичайних умов нормальної радянської школи і родини. Існує, — писав Макаренко, — не проблема виховання правопорушників, а проблема виховання взагалі.

Треба рішуче, сміливо, творчо використати педагогічну спадщину Макаренка. Вихідні позиції, основні положення великого педагога повинні знайти найширше розповсюдження в усіх наших школах, в усіх виховних закладах, без винятку. Там, де ідеї, принципи, настанови Макаренка застосовуються не механічно, не сліпо, а творчо, з повним усвідомленням, там вони дають блискучі практичні наслідки.

Справедливо підкреслював у свій час Ушинський, що «передається не досвід, а думка, виведена з досвіду». Завдання полягає в тому, щоб творче, відповідно до конкретних умов, застосовувати педагогічну спадщину Макаренка в нинішній сучасній виховній роботі і, спираючись на досягнення Макаренка, безперервно просуватися вперед.

Педагогічна спадщина Макаренка — це гостра зброя в боротьбі за підвищення якості всієї нашої радянської виховної роботи, в боротьбі за створення найпрогресивнішої в світі школи комуністичного виховання. Цю зброю треба дати в руки кожному радянському педагогу.

Антон Семенович Макаренко — гордість радянської педагогічної науки. Його творчість, пройнята більшовицьким духом, кличе багатотисячну армію радянського вчительства до живої плодотворної роботи на благо нашої великої Батьківщини.

¹ А. С. Макаренко. Педагогическая поэма, 1948, стр. 631.

ВИДАТНИЙ РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК

Я пишу для того, щоб в міру моїх сил сприяти зростанню нашої соціалістичної культури. Як умію, я пропагую цю культуру в художній формі.

А. Макаренко.

Один з найвидатніших діячів радянської педагогіки, талановитий письменник-реаліст, пристрасний критик і публіцист, невтомний громадський діяч — таким увійшов А. Макаренко в нашу соціалістичну культуру.

Вся ця велика і багатогранна діяльність Макаренка була сповнена єдиним змістом, служила високій меті — виховувати відданих, свідомих, активних будівників комунізму. В боротьбі за досягнення цієї великої мети розвинулись сили і здібності А. Макаренка, справжнього інженера людських душ. Він високо ніс це сталінське звання і глибоко розумів його почесність та відповідальність, яку воно покладає. Макаренко завжди виявляв чудову якість — активно втручатися в життя і, спираючись на всеперемагаюче вчення Леніна-Сталіна, на передовий досвід соціалістичного будівництва, переробляти життя, стверджувати і розвивати в ньому комуністичні начала, йти вперед, сміливо відкидаючи віджилі консервативні теорії і уявлення.

Літературно-художня спадщина А. С. Макаренка — це прекрасна частина найпередовішої в світі радянської літератури. Ця спадщина видатного письменника досить велика: в ній до двадцяти художніх творів, серед яких є такі значні романи й повісті, як «Педагогічна поема», «Марш 30-го року», «Прапори на баштах», «Честь», «Книга для батьків», роман «ФД-1» (поки що неопублікований), п'єса «Мажор» і низка оповідань.

Крім того, перу А. Макаренка належить багато літературно-критичних статей. Завжди зберігатимуть цінність його статті на загальнолітературні теми, а особливо про літературу для дітей. Змістовними і цікавими є також його статті

період його творчої діяльності. Макаренко розумів, що зі встановленням радянського ладу і будівництвом соціалізму настала нова епоха — епоха здійснення найвищих ідеалів.

Працюючи з 1920 року в колонії імені Горького, А. Макаренко всю свою педагогічну роботу пов'язував з життям країни. Всі свої сили і знання, увесь яскравий талант А. Макаренко присвятив почесній справі комуністичного виховання.

Заслуга А. Макаренка як педагога була в тому, що, опираючись на теорію марксизму-ленінізму і практику соціалістичного будівництва, він створив колектив нового типу і зумів з доручених йому колишніх безпритульних юнаків і дівчат виховати нових людей.

Заслуга А. Макаренка як художника в тому, що він глибоко зрозумів вагу цього досвіду, вивів з нього важливі наукові і естетичні висновки, зробив його об'єктом мистецтва. Він втілює досвід соціалістичного перевиховання людини у правдивих образах своїх художніх творів, які допомагають глибше пізнати нашу дійсність, служать їй дальшому розвитку.

У доповіді на першому Всесоюзному з'їзді радянських письменників О. М. Горький сказав: «Соціалістична індивідуальність, як ми бачимо на прикладі наших героїв праці, котрі є цвітінням робітничої маси, — соціалістична індивідуальність може розвиватися лише в умовах колективної праці, яка поставила перед собою найвищу і мудру мету звільнення трудящих всього світу з-під спотворюючої людей влади капіталізму.

Соціалістичний реалізм стверджує буття, як діяння, як творчість».

Ці слова великого основоположника радянської літератури можна поставити епіграфом до всієї творчості А. Макаренка.

В радянську літературу А. Макаренко увійшов як видатний представник соціалістичного реалізму. Його твори правдиво відображають нашу дійсність. В них розкривається формування соціалістичних якостей людини у колективній творчій праці.

Першим великим твором А. Макаренка була «Педагогічна поема». Як свідчить дружина письменника Г. С. Макаренко, над «Педагогічною поемою» він почав працювати весною 1927 року.

Тоді минув рік, як колонія імені Горького переїхала в Куряж. Все, зроблене за попередні роки й особливо протягом останнього року, свідчило про силу комуністичного виховання, розкривало красу організованого ідейно-згуртованого

колективу, вихованого на зразках боротьби і праці радянського народу.

Досягнення перемоги колонії А. Макаренко пов'язував з перемогами соціалізму в усій країні. Він сміливо дивився в майбутнє, непохитно вірячи в торжество комунізму, і зерна цього майбутнього зумів побачити в живій дійсності та відобразити це у своїх творах. А це і є найважливішою ознакою соціалістичного реалізму.

Чому видатний педагог, маючи вже величезний досвід роботи колонії, звернувся саме до художнього відображення цього досвіду?

Думаємо, що основною причиною цього було те, що художня форма давала широкі можливості не тільки описати життя колонії імені Горького, а розкрити в живих конкретних образах досвід, який мав світове значення, і таким чином зробити його більш дохідливим та діючим, до чого завжди прагнув А. Макаренко.

У 1928 році твір був закінчений.

Під час відвідин колонії О. М. Горьким у липні 1928 року А. С. Макаренко розповів Олексію Максимовичу про свій твір. Великий письменник схвалив задум і почин та наполегливо радив Макаренкові закінчувати роботу.

Однак А. Макаренко не поспішав друкувати «Педагогічної поеми», хоч Олексій Максимович і докоряв йому за це.

Семен Сумний у своїй статті «Вихователь-чародій» згадує, як другого дня по приїзді в колонію Олексій Максимович говорив А. Макаренкові, захоханими очима дивлячись на нього:

«Яка ви чудесна людина, рідний мій Антоне Семеновичу. Ви великий творець, що такі характери ламаєте і таких чудових людей виховуєте. Ніде такого немає — ні в Європі, ні в Америці, тільки в нашій країні Рад. Але ж ви, Антоне Семеновичу, — звів лукаво брови Горький, — так би мовити злочинець. Таке величезне творите, а хто про це знає? Ніхто! Хто про це напише? Горький? Ні, Горькому ніколи, хтось інший? Ні. Ніхто не напише, крім вас!... У вас же, батенько, повинна учитися не тільки Росія, а й Європа з Америкою...».¹

Пізніше, працюючи начальником дитячої комуні імені Дзержинського, А. Макаренко на матеріалі життя колективу комунарів написав повість «Марш 30-го року» і здав її у видавництво. Там вона пролежала понад два роки. Зайнятий важливими й захоплюючими справами комуні, Макаренко не помітив, коли книжка вийшла в світ. Радісною несподіванкою був лист О. М. Горького: «...Вчора прочитав вашу книжку «Марш 30-го року», читав з хвилюванням і радістю...».

Ще з того О. М. Горький рішуче вимагав закінчення та опублікування «Педагогічної поеми». В 1933 році А. Макаренко привіз йому першу частину книги. Вона була надрукована без жодних змін в альманахові «Год XVII». Роботу над другою і третьою частинами А. Макаренко продовжував і закінчив у 1935 році. Тоді ж вони були й опубліковані.

Твори А. Макаренка з'явилися у першій половині 30-х років. В житті нашої батьківщини цей час був ознаменований великими перемогами соціалізму, які зумовили культурну революцію. На основі соціалістичного укладу відбувалися великі зміни у свідомості людей. Це виявлялося у відношенні до праці, яка стала в країні соціалізму справою честі, слави, доблесті й героїства, у відношенні до громадської власності, у взаєминах між людьми, у рисах характеру радянської людини.

Партія більшовиків і увесь радянський народ з гордістю підводили підсумки досягненням в господарстві, в культурі, у формуванні нових людей.

В цей час у радянській літературі з'являються видатні твори, в яких відображалися перетворення в нашій країні; значне місце в них посідали теми соціалістичного оновлення людини, виховання нової свідомості.

Поява на початку 30-х років «Педагогічної поеми» і інших творів А. Макаренка закономірна і свідчить про глибокий зв'язок творчості письменника з життям. Основуючись на реальному життєвому матеріалі, видатний майстер радянської педагогіки й літератури показав у художніх образах своїх творів, як соціалістичний лад, творча колективна праця зміцнюють людину, виховують у неї нові якості, збуджують і розвивають велетенські духовні сили народу.

Все в творі було цікавим, актуальним, новим. Тема «Педагогічної поеми» — соціалістичне перевиховання людини. Ця тема була викликана самим життям.

А. Макаренко виступив як письменник-новатор, правдиво відображаючи те нове, що з'являлось в житті. Грунт новаторства А. Макаренка — соціалістична дійсність.

Хороше сказав В. Єрмілов:

«Педагогічна поема» була першою книжкою, яка розповіла всьому людству про те, що кінчається одвічний конфлікт між світом дитинства і юності і реальним світом, що нова поетична дійсність вперше *дружня* дітям, дитинству, юності, що *педагогіка стала поезією*».

А. Макаренко одним з перших серед педагогів побачив

ї зрозумів це, бо в педагогіці він був борцем за перемогу комунізму, за нову людину; був майстром і митцем, а не холодним ремісником. Глибоко знаючи педагогічну науку, він ніколи не був рабом старої, віджилої теорії.

В «Педагогічній поемі» А. Макаренко змалював образи юнаків і дівчат, які в результаті імперіалістичної і громадянської війни зазнали нещастя, були вибиті з нормальної колії, на багатьох з них спотворююче діяв капіталізм під час останніх своїх корчів в нашій країні. Це Задоров, Бурун, Карбанов, Волохов, Микола Вершньов, Таранець і багато інших.

Партія більшовиків, радянська влада, громадськість зробили все можливе для того, щоб урятувати цю молодь, поставити її на ноги, виховати, навчити, зробити корисними для суспільства людьми. Для цього були засновані колонії. В тяжкі роки відбудови Радянська держава дала для них все, що могла.

У творі ми бачимо, що ці юнаки і дівчата не без труднощів входили в чисте трудове життя колективу, але коли до них поставились як до людей, збудили в них свідомість людської гідності, допомогли відчувати радість праці, справжню красу в житті, зрозуміти величну боротьбу й працю радянського народу в ім'я соціалізму, вони почали оновлюватись, не захотіли повертатись до старого.

Змалюючи життя колонії і образи колоністів, А. Макаренко по новому підійшов до цього. Не прояви «безпритуальності» привертати увагу інсценіста, а те, як, ламаючи покарану старого, формувалась, виростала нова людина. Крізь зовнішню непривабливість вигляду і окремі неподобства у неведінці він умів бачити і розкривати кращі риси характеру. У молоді, яка попадала в колонію, були бажання жити по-справжньому. Ці бажання збуджувала боротьба і праця радянського народу, героїка і краса соціалістичного будівництва. На це спирався А. Макаренко у своїй виховній праці.

Простежуючи образи твору, ми бачимо, як у процесі роботи в житті колективу перероджувались чи, вірніше, народжувались нові люди. У цьому процесі людського оновлення А. Макаренко побачив джерела поезії.

Високопоетичним є образ Олександра Задорова. Він приваблює нас цілісністю, щирістю і особливою моральною чистотою. Задоров мислить глибоко, відчуває тонко і сильно, його духовний світ багатий і барвистий. Це прекрасний образ юнака, який любить наше творче, бурхливе радянське життя і саме тому: «Не розтрачуючи особи, Задоров може піти на всякий подвиг, коли до подвигу його покличе життя».

Через всю «Педагогічну поему» проходить образ Семена Карабанова. Він теж нас приваблює чесністю, моральною чистотою. Карабанов — бурхлива, запальна натура. Правда, спершу ця бурхливість виявлялася у небажаних формах. Він навіть вирішив залишити колонію і пішов з неї та незабаром повернувся, бо в житті колективу колонії пізнав багато кращого. Колонія пов'язувалася з його прагненнями справжнього життя. Повернувшись у колонію, він думав, що тепер до нього поставляться гірше, не будуть довіряти. І от несподівано завідуючий колонії доручає Карабанову одержати в місті великі гроші. Карабанову аж не вірилось. В юнакові заговорило почуття високої людської гідності і бажання довести, що на нього можна покластися, що він справжня людина. Коли він привіз і здав гроші, все передумане, пережите раптом вибухло: «Як би ви знали. Як би ви тільки знали, — говорив він завідувачу колонії, — я ото дорогою скакав і думаю: хоч би бог був на світі. Хоч би бог послав кого-небудь, щоб ото лісом хто-небудь накинувся на мене... Хай би десяток чи там скільки, я не знаю. Я стріляв би, зубами кусав би, рвав, як собака, аж поки вбили б... І, знаєте, мало не плачу. І знаю ж: ви отут сидите і думаете: чи привезе, чи не привезе? Ви ж ризикували, правда?»

...І завколонією йому відповів: — Я знаю: ти людина така ж чесна, як і я. Я це і раніше знав, хіба ти цього не бачив?

Хвилююча радість опанувала Карабанова. «Ні, я думав, що ви цього не знали», — сказав він, виходячи з кабінету і раптом заспівав на всю колонію:

«Вилітали орли
З-за крутої гори».

У цьому випадку з Карабановим ми бачимо найважливішу рису виховного процесу колонії. Ставлячи перед колоністами високі вимоги, цілком довіряючи їм, А. Макаренко збуджував і підносив у колоністів гідність радянської людини.

Визначним у «Педагогічній поемі» є також образ колоніста Буруна, який прийшов у колонію з аморальними звичками. Спочатку він крав і в колонії. Треба було чималих зусиль, щоб Бурун інакше глянув на себе. Бурунові в колонії вказували на приклади героїчної боротьби й праці радянських людей. Працюючи в колективі колоністів, Бурун побачив, що є життя прекрасне, трудове, творче. Він став зразковим колоністом, комсомольцем, пізнав радість відчувати себе потрібною для суспільства людиною.

С. незабутня постична картина в творі — збирання врожаю. Захоплююче і прекрасне свято праці. А. Макаренко

змальовує працю як творчість, мистецтво, насолоду. В цій картині — образ комуністичної праці. Бурунові припала честь косити перший сніп. Сніп зв'язано, прикрашено квітами, і, передаючи його за традицією наймолодшому членові колонії, Бурун говорить:

«— Візьми цей сніп з моїх рук, працюй і учись, щоб, коли виростеш, був комсомольцем, щоб і ти добився цієї честі, котрої добився я, — косити перший сніп».

І малий Зорень (тепер офіцер авіації) відповів Бурунові: «— Спасибі тобі, Грицько. Я буду вчитись і буду працювати. А коли виросту і стану комсомольцем, здобуду й собі таку честь...».

Так перед нами на сторінках твору Л. Макаренка проходить хвилююча історія людських відроджень. Це торжество соціалістичного гуманізму в нашій країні, де знищена експлуатація, де трудяща людина є найціннішим з усіх капіталів.

Кожний розділ «Педагогічної поеми» заставляє читача замислитись над тим, якою була б доля цієї молоді, якби не радянська влада. Капіталістичний лад з його звірячим власницьким ставленням до людини, з його облудною мораллю штовхнув би до загибелі сотні і тисячі людей, скалічених цим же ладом. І сьогодні в капіталістичній Америці, у капіталістичних країнах Європи маси людей приречені на таку страшну долю.

Соціалістичний лад повернув цим людям життя, високу гідність людини і щастя. Колоністи завжди відчували, що у них є велика мати — рідна радянська влада — чужа, мудра і сильна.

Зміст «Педагогічної поеми» не вичерпується лише зображенням виховного процесу в колонії. Безперечно, зображення виховання і перевиховання молоді є дуже цінним. Але твори А. Макаренка виходять за межі цієї теми. Це твори про нашу радянську дійсність.

У «Педагогічній поемі» Л. Макаренко змалював образи радянських людей, які віддавали свої сили і уміння, скромно і мужньо працюючи над вихованням молоді. Це завідуючий колонією, від імені якого ведеться оповідання, Коваль — політкерівник колонії, вихователі: Катерина Григорівна, Лідія Петрівна, Киргизов та інші.

Цікавий образ простої радянської людини, що зрозуміла значення справи колонії Горького і віддано працювала в ній, змальовано в особі завгоспа Калини Івановича Сердюка.

Калина Іванович не знав найновіших педагогічних теорій, але він розумів головне — не можна бути байдужим до долі радянських юнаків і дівчат. Справу їх виховання він

розумів як народне доручення і був гордий з того, що його праця є часткою важливої справи колонії.

Ось характерний епізод, в якому розкривається ця людина. Коли треба було вирішити, чи переїздити колонії ім. Горького в розваленій, спустошений Куряж, де ниділо і бешкетувало понад триста підлітків, колоністи задумались, бо справді багатом шкода було лишати красиву, влаштовану своєю колонією. Тоді виступив Калина Іванович Сердюк:

«А чого ж тут думати, — сказав він колоністам, — ти ж людина передова, дивись же ти, триста ж своїх братів пропадає, таких же Максимів Горьких, як і ти...

Як це може радянська влада допустити... А радянська влада і говорить вам: ану, поїдьте, зробіть, щоб з них правильні люди вийшли, — триста людей, ви ж подумайте!... А це ж робота буде державна, радянській владі потрібна. От я вам і говорю: їдьте і все. І Горький Максим скаже: ось які мої горьківці, поїхали, паразити, не злякались!».

Поради старого завгоспа, згадка, що це буде по-горьківському, що Горький схвалить переїзд, бо то кровна радянська справа — допомогти трьомстам підліткам стати людьми, остаточно відкинули сумніви.

В «Педагогічній поемі» автор створив образи більшовиків, які взяли на себе складне й почесне завдання виховати нових людей. Це, наприклад, завгубнаросвітою, котрий доручає педагогові працювати завідувачем колснії. Він говорить, що головним завданням колонії є «нсув людину виховати» і погоджується з майбутнім керівником колонії, що нову людину треба виховувати по-новому. Яскраво змальовано таких друзів колонії, як голова губерньської РСІ Черненко, райпродкомісар Агеєв, працівники партійних органів, чекісти. Вони глибше і повніше, ніж деякі професіонали-педагоги, розуміли те, що відбувається в колонії.

В «Педагогічній поемі» письменник зумів передати тилові риси життя радянської країни. Він показав, як соціалізм очищає людину від буржуазного бруду і через участь в праці колективу випростовує людину, сновлює її і розвиває її душу, її творчі сили. Кожна сторінка цього твору сповнена глибокою вірою у великі сили і позитивні якості трудової людини. Письменник створив синтетичний образ нашої дійсності, розкрив велетенську перетворюючу силу радянської ладу.

Уже в «Педагогічній поемі», а потім ще з більшою силою в наступних творах А. Макаренко оспівував героїку і красу колективної вільної праці, в процесі якої виростає нова людина. Реалістична соціалістична дійсність відкрила письменникові багатющі джерела поетичного матеріалу в самій дій-

сності, матеріалу, який владно вимагав художнього відображення. Ось той ґрунт, на якому зріс педагогічний досвід і літературна творчість А. Макаренка.

В своїх творах А. Макаренко показав, які безмежні можливості розвитку дає праця соціалістичного колективу. Юнаки і дівчата, колишні безпритульні, організованою працею перетворюють і прикрашають землю. Вони цілком змінили колишню колонію, але скоро їм не вистачило простору для праці, і от вони самі знаходять напівзруйнований колишній поміщицький маєток Трепке і майже на руїнах створюють зразкове господарство, прекрасний куточок на землі. Творча енергія і розквітлі творчі сили молоді вимагали застосування. Своє колишнє господарство, колоністи передають селянській комуні, а самі переїзять у Куряж і зовсім перетворюють Куряжанську колонію, яка до цього лише лякала невдалих працівників соцвихівських установ. Така сила колективної соціалістичної праці.

Колись великий гуманіст А. П. Чехов мріяв про те, що повинні з'явитися люди, які своєю працею будуть прикрашати землю.

Соціалістичний лад створив умови, в яких навіть колишні безпритульні у творчій праці колективу змішують і прикрашають життя на землі, глибоко відчуваючи радість такої праці.

Історія колонії ім. Горького і комуні ім. Дзержинського, відтворена в образах книжок А. Макаренка це хвилююча історія розвитку нової людини, історія творення краси, радості і щастя в житті.

Недарма А. Макаренко підкреслював завжди, що його вихованці — «люди нового досвіду і нового життя на землі».

Життя колонії ім. Горького дало письменникові величезний матеріал для теоретичних узагальнень і було невичерпним джерелом поезії.

Лише духовно короткозорі, бездушні люди не могли відчутти і побачити в «Педагогічній поемі» високої поезії. Вони неспроможні зрозуміти, що найвищим зразком і джерелом поезії є життя.

Тисячу разів був правий А. Макаренко, відзначаючи в «Педагогічній поемі»: «І про це життя можна написати десять тисяч поем».

«Педагогічна поема» це один з найвидатніших творів радянської літератури про життя і працю колективу... Про колектив в радянській країні будуть писати книжки, бо радянська країна переважно країна колективів», — писав у кінці твору А. Макаренко.

Безсмертна цінність «Педагогічної поеми» в правдивому

відображенні соціалістичної дійсності, в поетичному розкритті сили комуністичного виховання.

Творчий метод соціалістичного реалізму допоміг письменникові вірно розв'язати проблему форми. А. Макаренко не пішов плутаними стежками штучного конструювання надуманих образів і ситуацій. Вірність дійсності — ось до чого насамперед прагнув письменник.

Попередня література знала романи й повісті про життя особи, переважно, або групи осіб. Вона не могла створити образ колективу. Справжнім і головним героєм «Педагогічної поеми» і інших творів А. Макаренка є радянський соціалістичний колектив, об'єднаний спільною ідейною метою, спільною творчою працею свідомих людей.

Пишучи «Педагогічну поему», А. Макаренко зумів знайти таку форму, яка найкраще передала багатий і хвилюючий зміст. Центральним образом і головним героєм книги є колектив, і це обумовило оригінальну побудову твору.

«Педагогічна поема» складається із 61 глави. Кожна з них відображає новий щабель у розвитку колективу. Перша глава «Розмова з завгубнаросвітою» одразу відкриває ідейну перспективу твору і вводить читача в суть змісту книги. Те, що Макаренко дописав цю главу, свідчило, на нашу думку, про вирішення письменника відійти від змалювання «екзотики» безпритульщини і поставити в центрі твору проблему виховання нової людини — велику справу, за яку взялись більшовики.

Всі елементи побудови і стилю твору були підпорядковані розкриттю ідейного змісту та посиленню його виховної дії. Цьому служила і літературна манера А. Макаренка — розповідь від першої особи. Автор наче безпосередньо розмовляє з читачем, розповідаючи йому про зроблене, пережите, передумане. У цій розмові немає зайвої балакучості. Нас вражає економність, сила і дійовість вислову. Стиль твору характеризується суворою високохудожньою простотою, життєвістю. Органічною часткою стилю Макаренка є тонкий, щирний гумор.

Вже першим своїм твором А. Макаренко входив у літературу як цілком дозрілий сформований письменник.

О. М. Горький високо оцінив літературну майстерність А. Макаренка. «На мій погляд, — писав Горький, — «поема» дуже удалась вам, не говорячи вже про значення її сюжету, про дуже цікавий матеріал. Ви зуміли досить вдало розробити цей матеріал і знайшли вірний живий щирий тон, в якому гумор ваш доречний якнайкраще».

У своїх творчих шуканнях А. Макаренко спирався на досвід і кращі традиції великої російської літератури, на-

самперед О. М. Горького. Продовжуючи ці традиції, він збагачував нашу літературу і служив зміцненню зв'язків літератури з життям.

У наступні роки в своїх творах А. Макаренко розвинув далі основні ідеї «Педагогічної поеми». Це були твори про життя колективу юнацької комуні ім. Дзержинського. І якщо в «Педагогічній поемі» зображено, головним чином, процес організації колективу, то в наступних творах перед нами зразковий соціалістичний колектив. Все краще, що було в досвіді колонії імені Горького, А. Макаренко переніс у комуну ім. Дзержинського. У художніх творах про життя цього колективу він відобразив типові риси радянської дійсності.

Рік бурхливого, напруженого, невпинно творчого життя колективу комунарів, включаючи подорож на Кавказ в 1931 р., письменник змалював у романі «ФД-1». У цьому романі ми зустрічаємо знайомих з «Педагогічної поеми» героїв, а також нові образи юнаків та дівчат.

А. Макаренко розкривав багатий духовний світ своїх героїв-комунарів, їх глибокі патріотичні почуття, широкі інтереси, високі прагнення, моральну чистоту. Це люди нової соціалістичної культури, поведінки, нових взаємин.

Під час подорожі комунари побували в Баку на нафтовому промислі Бібі-Ейбат. Змальовуючи зустрічі комунарів з робітниками, письменник показує морально-політичну єдність радянських людей. Комунари салютували прапорові, що його одержали бакинські нафтовики від трудящих Харкова. З промовою до бакинців звернувся комунар Швед.

«Робітники Бібі-Ейбату!» сказав він. — Цей прапор знак вашої перемоги на фронті індустріалізації. Ваша перемога захопила увесь Союз, усіх робітників світу. Ми вважаємо своїм щастям, що нам довелось віддати честь вашому прапору, вашим величезним перемогам, вашій роботі. Ми на вас дивимося з захопленням, ми будемо брати з вас приклад, ми будемо у вас учитися перемогати».

У цій невеликій промові юнака-комунара розкриваються важливі риси свідомості молоді, яка виховувалася в комуні у нерозривному зв'язку з життям усієї країни.

Увечері комунари знов зустрілися в парку Культури й відпочинку з робітниками. Дивлячись на молодь, робітники Бібі-Ейбату з радістю говорили: «Хороший народ росте, хороший народ».

«...Наші, робочі діти, все у них наше, а може і краще нашого. І, знаєте, так приємно, що це така культура, знаєте, це вже культура нова».

Глибокий життєвий зміст закладений в цій і інших картинах, що одна за одною встають із сторінок роману.

З великою силою художнього слова А. Макаренко оспівував красу нової людини, красу і могутність соціалістичного колективу.

Особливо яскраво ми бачимо це в повісті «Прапори на баштах». Тема книги — життя, творча праця, безперервний розвиток людини в соціалістичному колективі. В центрі повісті образ колективу. А Макаренко так характеризував цей головний образ своєї повісті: «Зразковий виховуючий радянський колектив, який давно склався, ростучий матеріально і духовно на основі великих концентрованих колективних сил, володіючий традицією і викінченою формою, оброблений найкращою педагогічною технікою — соціалістичний дитячий колектив...»¹

В «Прапорах на баштах» перед нами, як це завжди підкреслював А. Макаренко, реальний колектив, у реальних обставинах життя радянської країни. Повість, як відомо, була написана автором теж на майже документальному матеріалі.

«Прапори на баштах» — правдивий реалістичний твір про радянську дійсність в роки другої сталінської п'ятирічки.

У повісті А. Макаренко змінив літературну манеру, але зберіг усі вироблені ним якості стилю.

Якщо в «Педагогічній поемі», де велася розповідь від першої особи, — керівника колонії, ми сприймаємо явища і образи через призму свідомості оповідача, то в «Прапорах на баштах» оповідач відступив на другий план.

Життя зображеної в творі «Колонії 1-го травня» органічно пов'язане з життям всього радянського народу. Вчитуючись у цю повість, ми бачимо, як із ростом країни зростає колонія і колектив колоністів. Це люди нової свідомості. Вони глибоко розуміють своє місце в житті і цінять те, що для них зробив радянський лад. Тому вони запалюються нестримним гнівом, викриваючи на своєму заводі шкідників, ворогів радянського соціалістичного життя.

Вийшовши вранці з дому, Захаров, начальник колонії, був стривожений появою жалібного прапора. Він побіг до головного корпусу і довідався, що радіо передало сумну звістку про смерть С. М. Кірова.

Гурт колоністів наповнив вестибюль будинку. Говорили пошепки, чогось чекали. На дивані плакала дівчина. Черговий бригадир, Оксана Литовченко, схвильована до краю прошептувала до Захарова.

« Олексю Степановичу, не можу чергувати.

¹ А. С. Макаренко, Відкритий лист Ф. Левіну, «Літературна газета», 1939.

— Як це «не можу»?

— Я не можу, Олекса Степанович!

Захаров зрозумів, що від неї толку не діб'ється. Вона упала з риданням на диван...».

На загальних зборах у придушеному важкому мовчанні після виконання революційного жалібного маршу, вийшов наперед секретар ради Ігор Чернявін і сказав:

«— Життя наше... і наше щастя, товариші, в наших руках. І з наших рук його хочуть вирвати. Стріляють! Наволоч, вони вбили Кірова, вони думали що? Вони думали: одних убити, других залякати, третіх обманути. Вони так думали! А для чого? Для того, щоб повернулось старе життя, яке їм подобається, тому що в тому житті вони будуть господарями, а ми будемо у них робочою скотиною? Вони не знають, гади, вони не знають, що ми вже звикли бути людьми, справжніми людьми, робочою худобою ми не зумієм. Так ми і скажемо: синьйори, ми не уміємо! Колоністи! Скажіть, що я вірно говорю: і тепер, і коли виростем, і завжди будемо пам'ятати товариша Кірова і завжди будемо пам'ятати, хто його вбив і для чого!.. Кожного дня, кожної години думати про це. Тепер ми ще краще знаємо, для чого наш завод... Нестеренко поїхав в авіабудівельний, Колос поїхав в університет, Миша Гонтар сів за машину — ніхто в раби не піде. А цей день будемо пам'ятати. Я не знаю, що сказати, я хочу, щоб цей день як тривогу, розумієте, як сигнал тривоги ми завжди чули...».

Як глибоко розкриває ця схвильована промова юнака почуття комунарів, які в соціалістичному суспільстві відчували себе справжніми людьми. Перед ними було відкрито безмежно широкі шляхи у щасливе життя, у майбутнє. Люди, виховані радянським ладом, не можуть і не схочуть бути рабами.

Болісно переживши разом з усім народом загибель С. М. Кірєва і загостривши свою шильність, глибше розуміючи підступні дії ворога, колоністи ще завзятіше кинулися до верстатів, до шкільних столів, продовжували йти вперед, дивились у прекрасне майбутнє.

А. Макаренко пише далі: «Життя продовжується і продовжується боротьба, і продовжується радість, вже відвойована у життя, і продовжується любов».

Повість «Прапори на бантах» один з видатніших творів радянської літератури, в якому А. Макаренко змалював здійсненність людського щастя в соціалістичному колективі. А. Макаренко завжди був вірний методу соціалістичного реалізму, розкриваючи в сучасному зримі риси комуністичного майбутнього. Бо ж «соціалістичний реалізм — це умін-

ня показати життя в його розвитку, уміння в сьогоdnішньому днєві життя побачити й показати правдиві зерна майбутнього» (О. Фадєєв).

Відчуття краси, потяг до прекрасного були високо розвинені в Макаренка, він любив красу і гармонію в праці, мистецтві, природі. Але творчу увагу А. Макаренка, педагога-митця, привертала до себе насамперед людина. В житті соціалістичного суспільства і в новій людині соціалізму письменник шукав і знаходив свій естетичний ідеал. Комуністична педагогіка і висока поезія були неподільні в свідомості Макаренка. Це була нова естетика, естетика творення соціалістичної людини.

«Хороше, затишно і красиво стало в колонії, — писав А. Макаренко в «Педагогічній поемі» — і я, бачачи це, горджуся часткою своєї участі в прикрашенні землі. Але у мене свої естетичні примхи: ні квіти, ні доріжки, ні затінені куточки ні на одну хвилину не заслоняють від мене ось цих хлоп'ят у синіх трусиках і білих сорочках».

Великою заслугою А. Макаренка і найважливішою рисою його естетичного кодексу є створення образу позитивного героя — радянської людини — високоїдейної, організованої, розумної і гуманної.

Заслуга А. Макаренка в тому, що він, відкидаючи ворожі нам буржуазні теорії в літературі і в педагогіці, правдиво відображав дійсність, створив позитивні образи, цілісні людські характери. Письменник вірить у людину і в перетворюючу силу соціалістичного суспільства. Образам і творам А. Макаренка у найвищій мірі властива моральна чистота, про що б він не писав.

Правдивість, вимога життєвого змісту в мистецтві, соціалістична ідейність, більшовицька партійність, глибока віра у силу соціалістичної праці, у силу колективу, непохитна впевненість в торжестві комунізму, — лежать в основі естетики Макаренка.

А. Макаренко був непримиренним ворогом споглядального, об'єктивістичного мистецтва. Від мистецтва, як і від педагогіки, він вимагав участі в боротьбі за комунізм.

Незадовго до смерті Антон Семенович писав про повість «Іранори на баштах»:

«Тема всієї книги — щастя і поезія дитячого життя... Я хотів зобразити щастя в боротьбі, в колективних напруженнях, у вимогливості і навіть у суворій дисципліні в праці, в тісній пов'язаності з батьківщиною, з усією країною».

Лудожні твори А. Макаренка пройняті оптимізмом, непохитною вірою в творчі сили народу, в торжество ідей Леніна-Сталіна. В своїх творах А. Макаренко показував, що на

кожному кроці можна і слід боротися за комунізм так, як бореться все радянське суспільство.

Яка висока, сповнена вдячності, оцінка праці видатного педагога і письменника в хвилюючих словах його вихованців: «Ми горді тим, що прожили свою юність саме так, як описав її Антон Семенович у «Прапорах на баштах». Ми хочемо й будемо добиватися, щоб усе наше даліше життя було схоже на те, яке художньо відображено в цій книзі».

На всьому протязі своєї багаторічної діяльності А. Макаренко боровся за виховання нової людини, і це була боротьба за комунізм, за справжнє людське щастя.

Ці найважливіші якості творчості А. Макаренка, властиві всій радянській літературі, були не до вподоби носіям реакційних буржуазно-естетських поглядів. Їм не подобався полум'яний патріотизм, більшовицька партійність творчості А. Макаренка, непримиренність письменника до всього ворожого нашому життю. І от такі люди ополчились проти «Педагогічної поеми», а пізніше і проти інших творів А. Макаренка. Вони почали заперечувати, що це повноцінна художня література і обвинувачували А. Макаренка то у фактографії, то у надуманості. Зміст цих ворожих нападів на творчість А. Макаренка був один: завдати ударів радянській педагогіці і літературі та опорочити соціалістичну дійсність.

А. Макаренко прекрасно розумів, що по суті мова йшла не про якості творів, а про нашу радянську дійсність. Він відразу розпізнав політично ворожу сутність «критичних писань» усіх цих левіних, даніних і ін. Він побачив у цих писаннях наклеп на радянську дійсність, і як справжній радянський патріот не міг мовчати.

Відкидаючи брудний наклеп критиків-антипатріотів — Ф. Левіна і інших — про те, що життя, зображене у «Прапорах на баштах», є вигадкою, А. Макаренко писав: «Ви не вірите, що це можливе, а я стверджую, що це існує, можливе і необхідне: і відчуваємо ми з вами по-різному. Я стверджую тому, що я знаю, хочу і вимагаю від інших, ви не вірите, бо це не відповідає вашим літературним смакам.

«Ви розбираєте мою книгу виключно з точки зору літературного професіонала. А я б хотів, щоб ви глянули на неї з точки зору радянського громадянина. Бо зрештою я можу поставити далеко не зайве питання: коли ви зображений мною, хоч би й фактографічно, кусок нашого життя обливаєте презирливим сумнівом... то у що ж ви самі вірите?...».

Справді не було меж злості буржуазно-космополітичних критиків, які нападали на А. Макаренка. Дійшло навіть до обвинувачень А. Макаренка за те, що герої його книг красиві. Письменник на це відповідав: «Я люблю людей свого

класу і тому люди, а особливо діти здаються мені красивими, я описую їх такими, якими бачу».

А. Макаренко завжди з презирством і ненавистю ставився до рабів реакційної буржуазної естетики, які не могли зрозуміти і сприйняти краси нового життя. Він розумів, що ці люди чужі великим ділам радянського народу.

Достойну відповідь критикам-антипатрістам дали й вихованці А. Макаренка. У своїй статті до редакції «Літературної газети» в квітні 1939 р. вони вірно схарактеризували Ф. Левіна як людину, яка власне стояла по той бік нашого життя, як людину, що не любить радянський народ і нездатна зрозуміти творчих можливостей радянських людей. «Ні, вам цього не зрозуміти, тому що ви не вірите в могутність нашого виховання, ви не любите радянської людини...

...Вам не зрозуміти А. С. Макаренка — справжнього гуманіста сталінської епохи, творця і пристрасного співця радянського колективу — «могутності неперевершеної», як він писав».

«Велика правда і естетика стаханівської праці — це чудова ява нашого життя, а не казка. Якщо ви не повірили натхненній повісті А. С. Макаренка, то це теж, власне, не має ніякого значення: забрудненими в чорнілі руками не зупинити нашого життя. Комуністичний колектив, описаний в книзі «Прапори на баштах» існував, будуть ще більш досконалі колективи, і вони безсмертні, бо це той шлях безперервного розвитку, котрий вказав нам великий Сталін, генеральна лінія нашої партії».

Макаренко відзначав переваги радянського суспільства над капіталістичним, ідейні і моральні переваги радянської людини — будівника комунізму.

«Радянське суспільство, — писав А. Макаренко, — щодо характеру людських взаємин не тільки вище, але й складніше і тонше від старого суспільства. Уперше в історії народився справжній людський колектив, вільний від нерівності й експлуатації...».

Високий взірець позитивного героя — новсі людини — А. Макаренко черпав з нашої радянської дійсності, з натхненої праці радянських людей. Він знаходив найвищі зразки відданої праці і боротьби, нових взаємин у партії більшовиків. Вся діяльність А. Макаренка у створенні соціалістичного колективу, а також його літературна творчість були основані на великому історичному досвіді більшовицької партії, на досвіді соціалістичного будівництва і комуністичного виховання мільйонів радянських людей. Тому А. Макаренко був завжди так глибоко переконаний у правоті своєї праці, у тому, що він служить інтересам побудови соціалізму.

Літературно-художня спадщина А. Макаренка не втрачає своєї цінності і актуальності. Вже понад півтора десятиліття твори А. Макаренка служать благородним завданням комуністичного виховання радянських людей. За цей час набагато змінилось наше життя. Йдучи по ленінсько-сталінському шляху наш народ зріс, змогутнів, здобув величні перемоги у побудові соціалізму. Перед обличчям великих історичних досягнень, перед яскравим сяйвом нашого сучасного і майбутнього твори А. Макаренка не тьм'яніють, не віддаляються від нас. Навпаки, їх глибокий ідейний зміст, правдивість, художня яскравість розкриваються усе виразніше і глибше. Це тому, що, зображаючи радянську дійсність, письменник зумів побачити і показати у своїх творах головне, те, що розвивається, стверджується в житті. Він дивився вперед і в реальних образах радянських людей, у їх праці, в їхніх думках, почуттях і прагненнях відбивав прекрасні риси недалекого комуністичного майбутнього. В цьому цінність і головна причина популярності творів А. Макаренка.

Радянська література, виконуючи геніальні вказівки Леніна і Сталіна, завжди ставила перед собою завдання комуністичного виховання людей. Кращі твори радянських письменників, котрих товариш Сталін назвав «інженерами людських душ», є підручниками життя. Вони відіграють велику роль у формуванні соціалістичної свідомості і характерів радянських людей.

В історичній постанові ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград» говориться: «Сила радянської літератури, найбільш передової літератури в світі, полягає в тому, що вона є літературою, в якій немає і не може бути інших інтересів, крім інтересів народу, інтересів держави. Завдання радянської літератури полягає в тому, щоб допомогти державі правильно виховати молодь, відповісти на її запити, виховати нове покоління бадьорим, віруючим в свою справу, що не боїться перешкод, що готове подолати всякі перешкоди».

Цінність і сила творів А. Макаренка в тому, що вони відповідають і служать цим завданням. У творах А. Макаренка, ідейних і партійних, на першому плані інтереси народу, інтереси держави. Завдяки цьому творчість А. Макаренка заслужила високу оцінку народу, партії і увійшла в фонд нашої радянської літературної класики.

ПРО ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ
ВИХОВНОГО ДОСВІДУ А. С. МАКАРЕНКА

Дослідників спадщини А. С. Макаренка вражає його надзвичайна сміливість, як новатора в педагогіці і разом з тим його умілий психологічний підхід у виховній роботі. Недарма Макаренка називають «тонким психологом», який дійсно умів глибоко розуміти психологію своїх вихованців і своїм психологічно обгрунтованим впливом, «макаренківським» виховним впливом, умів переробляти характери підлітків, формувати у них якості радянської людини.

Безперечно, Макаренко, як справжній майстер виховної роботи, був прекрасним психологом. Будуючи свою струнку, продуману систему впливів на дитячу психіку, він, безперечно, користувався психологічними знаннями і далеко ближче стояв до справжньої психологічної науки, ніж його супротивники з «педагогічного Олімпу».

Отже, вивчення психологічних основ виховної системи Макаренка, психологічний аналіз різноманітних виховних засобів, що він їх вживав, є важливим завданням радянських психологів. До цього часу ми майже не маємо робіт, які висвітлювали б психологічні погляди Макаренка, відбиті в його величезній виховній практиці, а також в теоретичних статтях і в художніх творах.

Тимчасом розкриття психологічних поглядів Макаренка, аналіз психологічних засад його виховної роботи мали б величезне значення для радянської педагогічної психології, дали б для практиків-педагогів ключ до розуміння «секретів» педагогічної творчості, педагогічної майстерності Макаренка, яка обумовила такий блискучий успіх його виховної діяльності.

Макаренко мало писав про свої психологічні погляди, можливо, тому, що в той час наша психологія переживала досить хитке становище. Його, очевидно, не могли задовольнити існуючі на той час психологічні концепції, і він, базуючись на марксистсько-ленінському вченні, створював свої

психологічні підходи у вихованні, користуючись, може, не стільки «науковими» положеннями тодішньої психології, скільки власною психологією «здрогого смисла», психологією життєвого і, в першу чергу, педагогічного досвіду.

Ці своєрідні макарєнківські способи психологічного впливу знайшли своє відображення, перш за все, в багатьох його власних педагогічних міроприємствах, які він запроваджував у своїй практичній діяльності. Отже, його психологічна думка була спрямована передусім не на розв'язання теоретичних, спірних, абстрактних питань, а була тісно пов'язана з його педагогічною практикою і відбивала найголовніші ідеї так званої прикладної психології, точніше — педагогічної психології, більше в галузі безпосередньо виховної роботи, ніж в галузі навчального процесу.

Цим пояснюється те, що Макарєнко мало висловлювався з питань загальної психології і до деякої міри ставився обережно до офіційної психології. Він визнавав за психологією певне значення у виховній роботі, сам вживав багато психологічно обгрунтованих засобів у роботі з дітьми, але не переоцінював їх значення. Макарєнко цілком слушно заявляв: «Я насамперед переконаний в тому, що методика виховної роботи неможливо виводити з таких наук, як психологія, біологія. Робити з даних цих наук прямий висновок до виховного засобу не маємо права, цього нам ніхто не дозволить».¹

Ставлячи психологію поруч з біологією, Макарєнко дещо принижував значення психології у вихованні, але в даному разі він, очевидно, мав на увазі біологізаторські тенденції в тодішній психології. Проте це зауваження Макарєнка є цілком слушним, бо в педагогічному процесі він вважав за основне — визначення мети виховання. І дійсно, мета виховання не диктується психологією дитини чи її біологічними особливостями — вона визначається, перш за все, *суспільно-політичними моментами*. Тому, каже Макарєнко, «ми не можемо просто виховувати людину, ми не маємо права будувати роботу виховання, не ставлячи перед собою певної *політичної мети*».² А значить, психологія і біологія не можуть бути основою для всіх педагогічних висновків, хоч ці науки, безперечно, мають велике значення у виховній роботі.

Макарєнко висміює невдалий приклад «нецілеспрямованої педагогічної теорії» — недології, яка біологізувала природу дитини, і зазначає, що «формулювання цілей (у педагогіці — М. Г.)... не може бути також виведене ні з біології;

¹ А. С. Макарєнко. Твори, том I, стор. 66.

² Там же.

ні з психології. Можливо, припускав Макаренко, в майбутньому «психологія і біологія дадуть точне положення про поведінку людської особистості, і тоді ми зможемо більше спиратися на ці науки», які, можливо, будуть брати більшу участь у нашій виховній роботі. «Але, — каже Макаренко, — в чому я переконаний твердо — це в тому, що ні з психології, ні з біології не може бути виведено дедуктивним способом, способом просто силогістичним, способом формальної логіки педагогічного засобу».

Педагогічний засіб, на думку Макаренка, «мусить виводитись, перш за все, з нашої *суспільної і політичної мети*».¹

Макаренко засуджував педагогічну теорію про якусь природну свободу виявлення особистості. «Що таке свобода виявлення?». Це є справжня педологія, — каже Макаренко. — Коли людину вивчили, пізнали і записали, що у неї воля — А, емоції — Б, інстинкт — В, то потім, що далі робити з цими величинами, ніхто не знає. Тому що немає мети, природно нам вмити руки: ага, А, Б, В є, нехай себе вільно проявляють, куди покотяться — там і будуть».² Але ми не повинні, казав Макаренко, пасивно спостерігати, як будуть розвиватись ті чи інші якості людської особистості. Ми мусимо ясно уявляти мету виховання, бо «ми — прихильники активної більшовицької педагогіки, яка створює тип нової людини».

Висвітлюючи невдалі педологічні підходи у вивченні дитини, Макаренко не відкидав значення психології, але він вважав, що «знання психології, знання дитячої душі, знання кожної окремої людини тільки допоможе нам прикласти наш метод найбільш вдало в одному випадку, де в чому відмінно — в іншому».

Про те, що Макаренко в дійсності рахувався з психологією в багатьох питаннях своєї творчої роботи, свідчать самі наслідки вдалої практики по вихованню і перевихованню дитячих характерів, а також наслідки його теоретичної і художньої творчості. Як педагог-теоретик і письменник, Макаренко залишив прекрасну спадщину, яка для психолога має великий інтерес.

У творчості Макаренка є багато цікавого психологічного матеріалу навіть там, де сам Макаренко не говорить про свої психологічні концепції, про психологічне обґрунтування його чи іншого виховного засобу або про вивчення психології своїх вихованців. Цей психологічний підхід відчувається і в теоретичних статтях і в художніх творах Макаренка.

¹ Там же, стор. 71.

² А. С. Макаренко. Педагогіч. сочинення, 1948 г., стр. 211.

І кожному вдумливому читачеві видно, з якою психологічною зброєю підходив Макаренко при розв'язанні багатьох педагогічних питань, особливо, пов'язаних з труднощами роботи серед дітей, взятих з вулиці, що мають низку своєрідних психологічних особливостей.

У своїх творах «Педагогічна поема», «Прапори на баштах» Макаренко з великою майстерністю художника-психолога і педагога-психолога змалював психологічно вірно ряд дитячих типів, дав тонкі *психологічні характеристики* кільком десяткам дітей, підлітків і юнаків, а також дорослих — педагогів, співробітників. Ці характеристики свідчать про велику ерудицію Макаренка в галузі загальної і дитячої психології, про знання психіки дітей, вміння вивчати своєрідні індивідуальні особливості кожної дитини. Недарма Горький так захоплювався цими характеристиками, вважаючи Макаренка великим майстром у зображенні дитячих характерів, великим знавцем дитячої психології, хорошим педагогом, що знає досконало психологічні особливості кожного свого вихованця. Горький писав, що Макаренко знає кожного із своїх численних вихованців і визначає характер кожного з них декількома словами настільки точно, ніби робить фотографічний знімок.

В цікавому педагогічному творі «Книга для батьків» Макаренко дає тонкий психологічний аналіз різних типів дітей, батьків, а також психолого-педагогічний аналіз різних прийомів родинного виховання.

Визнаючи єдність психіки і поведінки, внутрішнього і зовнішнього, визнаючи, що в поведінці людини проявляються її психічні риси, особливості її психіки, характеру, Макаренко в своїй художній творчості завжди йде від вчинку і поведінки діючої особи, від епізоду до розкриття психології даної особистості. Але найбільше значення, на нашу думку, для педагогічної психології мають ті психологічні погляди Макаренка, які він висловлює у своїх теоретичних працях і художніх творах щодо різних прийомів виховної роботи. Нас найбільше цікавлять ті психологічні підходи, які Макаренко виявив у побудові своєї системи виховання і в окремих ланках виховного процесу.

Макаренко виходив з тієї правильної засади, що виховання нових людей вимагає і нових підходів.

«Я глибоко переконаний, — каже Макаренко, — що якість нашої *радянської особистості* принципово відрізняється від якості особистості в буржуазному суспільстві, і тому наше виховання повинно бути також принципово відмінним».

У буржуазному суспільстві, — зазначає Макаренко, — виховання окремої особистості полягає в пристосуванні її

до боротьби за існування, і тому для такої боротьби потрібно набути таких якостей, як «хитромудрість», «життєва дипломатія» і «якість відокремленої боротьби, відокремленого борця за самого себе».¹

У нашому суспільстві людина готується до іншого роду боротьби, і тому «наш вихованець теж готується до певної системи залежностей», до життя в інших суспільних умовах, для інших суспільних відношень. Тому-то наша радянська особистість і мусить мати інший «вид і характер».

Якщо характер людини формується під впливом соціальних умов життя і на свідомість її впливає буття, то треба це буття організувати. Ще Маркс говорив: «Якщо характер людини створюється обставинами, то треба, виходить, зробити обставини людяними».² І Макаренко всю свою систему виховання будує так, щоб створити, перш за все, для дітей умови, відповідні до завдань виховання, виховання борця за комунізм — колективіста, ідейну особистість, бадьору, життєрадісну людину, всебічно розвинену, дисципліновану, організовану.

Макаренко рішуче відкинув педологічні біологізаторські теорії, він також не визнавав ломброзовської теорії спадковості, заперечував неможливість переробки характеру людини і вірив у всемогутню силу виховання. Макаренко додержувався тієї концепції (яка потім стала основною концепцією нашої радянської психології), що не спадковість вирішує характер людини, а людська особистість формується під впливами соціального середовища, власної активної діяльності людини, її взаємовідношень з іншими людьми і також природжених задатків, які, однак, не відіграють вирішальної ролі.

Погляд Макаренка на спадковість співзвучний з тим напрямком в питаннях спадковості, який одержав таку блискучу перемогу над старим ідеалістичним вейсманівським напрямком (див. доповідь Т. Д. Лисенка і дискусії на біологічному фронті).

Особистість, як це довів на практиці Макаренко, формується в процесі життя; шліфування сторін кожної окремої особистості, переробка і загартування характерів відбувається в процесі взаємовідношень у колективі, в спільній боротьбі і праці.

Отже, в питанні формування особистості, в розумінні шляхів і засобів цього формування Макаренко стояв на правильній позиції марксистсько-ленінської радянської психоло-

¹ А. С. Макаренко. Избр. педагог. произведения, 1946, стр. 145.

² Сталін. Твори, т. 1, стор. 308.

тії, а не на позиціях панівної в той час псевдонауки педології.

Використовуючи «загальні педагогічні ідеї марксизму деґнізму, висловлювання Леніна і Сталіна», які «дають в галузі виховання цілком ясну установку і відкривають великий простір педагогічній творчості», Макаренко піддавав гострій критиці несміливих тодішніх наших теоретиків в галузі педагогіки і психології, які зі скривленим обличчям «зживають педологічні помилки», «покаянно вигрібають псевдонаукове сміття з педагогічної літератури» і до цього часу не спромоглися запліднити шкільну практику позитивними думками і теоріями.

Визнавши, що характер особистості і особистість в цілому формується під впливом певних умов життя, Макаренко сміливо розв'язує основну проблему виховання, яка полягає в правильній організації дитячого колективу, в правильній спрямованості колективу на забезпечення умов для розвитку кожного індивіда, на боротьбу всього колективу за краще, радісне життя, за створення умов для радісної праці і щастя кожної особистості. Цю проблему Макаренко розв'язує вдумливо, з урахуванням найдрібніших нюансів психології дітей. Вся його тонко психологічно обґрунтована так звана «інструментовка» (сукупність різнорідних деталей в складній виховній системі) успішно веде колектив до здійснення його основної функції — виховання людини через колектив і для колективу.

Вся ця досить складна і своєрідна «інструментовка», розроблена тонким психологом-педагогом, була незрозуміла багатьом представникам тодішнього «педагогічного Олімпу» (так називав Макаренко теоретиків педагогів того часу і представників Наркомосвіти), які критикували його систему, не визнавали доцільності введеної Макаренко «дисципліни», норм поведінки, взаємовідношень в колективі тощо.

Але Макаренко не оглядався на застарілі погляди офіційних теоретиків і пішов упевнено своїм шляхом, доводячи наслідками своєї праці правильність своїх психолого-педагогічних концепцій. Те, що здавалось для багатьох спостерігачів незрозумілим, а іноді навіть смішним, було глибоко продумане, психологічно обґрунтоване і тому дало такий некрайній позитивний ефект.

Радянська психологія в розв'язанні тих чи інших проблем спирається на закони діалектичного матеріалізму. Макаренко цілком вірно з точки зору діалектики вважав, що жодний виховний засіб, яким би він доцільним не здавався, не може діяти «обособлено», без зв'язку з іншими засобами, які разом створюють цілісну систему, бо кожний окремий засіб му

ення впливати з цілої психологічно і педагогічно обґрунтованої виховної системи, з певних загальних принципів радянської системи виховання.

Кожна дрібниця в житті дитячого колективу має значення. З таких дрібниць і складається, як це довів Макаренко, та «естетика поведінки», яка прикрашає колектив. «І ці принципові дрібниці повинні бути не тільки доведені до кінця, але вони мусять бути чітко продумані і згармонійовані з якимись загальними принципами».¹

Виходячи з тих загальних принципів, які Макаренко взяв із вчення основоположників марксизму-ленінізму про гуманне ставлення до дітей, про виховання активних і діяльних борців за нове суспільство, за перебудову світу, Макаренко розвиває свою інтересну концепцію про стиль роботи з колективом. На думку Макаренка, для виховного ефекту дуже важливим є загальний стиль і тон роботи кожної виховної установи. І щоб цей стиль дійсно сприяв формуванню у дітей нових якостей нової радянської людини, потрібно, перш за все, щоб він мав „мажорний“ характер, щоб він пробуджував інтерес до праці, до боротьби, прагнення до кращого життя, бадьорість, життєрадісність і упевненість у своїх силах, у перемозі всяких перепон.

«Мажор в колективі,— каже Макаренко,— повинен мати дуже спокійний і міцний вигляд. Це перш за все прояв внутрішнього, упевненого заспокоєння в своїх силах, в силах свого колективу і в своєму майбутньому. Цей міцний мажор повинен приймати вигляд *постійної боротьби, готовності до дії*, однак не до дії простого бігу і метушливості».²

Стара психологія приписувала дітям якусь природну властивість, що виявляється в їх рухливості, метушливості, крикливості і т. інш. Макаренко своєю практикою виховної роботи з колективом довів, що це не є якась природна властивість, до якої педагогові треба пристосовуватись у своїй роботі, що динамічність життєвих проявів дитини можна спрямовувати по зовсім іншому шляху, і безтолкового галасу дитині не буде там, де його не мусять бути.

Палезний стиль роботи, тон всього життя дитячого колективу породжує задоволення життям, «почуття гідності», «гордість і любов до своєї установи, бажання, щоб її слава була славою хорошою».³

¹ А. С. Макаренко. Избран. педагог. произведения, 1946, стр: 157.

² А. С. Макаренко. Методика организации воспитательного процесса. Под редакцией Г. С. М-ко (Из лаборатории по изучению педагогического наследия Макаренко — рукопись).

³ Там же.

Людина буде себе почувати справді людиною в такій обстановці, де є дружні відносини між членами колективу, де особистість не буде переживати ніяких прикростей, де не будуть її ганьбити і вона відчуватиме захист з боку всього колективу.

Кращі якості характеру формуватимуться при умовах, коли дитина буде, з одного боку, розумно виявляти свою активність, «постійну готовність і любов до упорядкованого, ділового або ігрового руху», з другого боку, привчиться до гальмування непотрібних рухів, набуде «уміння бути стриманою в рухах, в слові, в крикові». В основі такої риси характеру, як ввічливість, теж лежить «здібність до гальмування».

Елементи зовнішньої естетики (воєнізація, салюти, оркестр, хорше вбрання, квіти в кімнатах і т. інш.) є також необхідними компонентами здорового стилю і тону в дитячому колективі і позитивно відбиваються на психиці дітей, створюючи дійсно мажорний настрій, радість в житті, *бажання жити, працювати, боротись*.

Зовнішня естетика, на думку Макаренка, нібито давала поштовх до розвитку внутрішньої естетики — внутрішньої (моральної) краси людини.

Виходячи з загальних положень, на яких ґрунтувалась його система, Макаренко розробляє всі інші часткові проблеми виховної роботи. І в розробці цих проблем знов відчувається майстер-педагог, чудовий знавець дитячої психології.

Для прикладу візьмемо деякі з цих проблем і розглянемо їх з психологічного боку.

У нашій психології важливого значення надається мотивам поведінки й діяльності людини, тобто стимулам, що обумовлюють спрямованість особистості. Макаренко вдало використовував емоційно-забарвлену мотивацію поведінки і діяльності дітей. Особливо вражає нас та висока майстерність Макаренка, з якою він підходив на практиці у розв'язанні проблеми виховних стимулів.

Людина формується в процесі життя, діяльності. Але для нас не байдуже, якими вона буде керуватись мотивами у своєму житті й своїй діяльності, що буде її спонукати на той чи інший життєвий шлях.

І Макаренко забезпечує в своїй виховній системі вироблення у вихованців *нової мотивації*, нових збудників, що керували б ними в житті. Макаренко вважав, що мотиви особистого інтересу (власницькі мотиви) не є гідними радянської людини, і тому він всією постановкою виховної роботи уперто і послідовно добивався перевиховання людської особистості в цьому відношенні. У колоністів (вихованців Макаренка)

поступово відходили на другий план особисті інтереси і цілі. Колектив все більше захоплювався вищими суспільними завданнями, культурними інтересами, гідними радянської людини перспективами. Поступово члени колективу починали загальні громадські перспективи розглядати як свої особисті.

Глибоко психологічно обгрунтовані у Макаренка його виховні заходи, спрямовані на вироблення у колоністів інтересу і смаку до життя і до праці-боротьби. Особливо тут Макаренко виявив себе як талановитий педагог-психолог, що глибоко розбирається в мотивах людської поведінки. Він зумів завдяки продуманій і психологічно обгрунтованій системі заходів добитися того ефекту, якого нікому ще не вдавалось добитися — *зробити працю для дітей радісною*, викликати трудовий ентузіазм, радість праці, захоплення все новими й новими життєвими завданнями, співзвучними з завданнями радянського суспільства в цілому. Його теорія «перспективних ліній», теорія захоплюючих прагнень людини, що породжує почуття «завтрашньої радості», — є шедевром його педагогічної творчості.

Макаренко вміло і правдиво зображає психологію радянської людини, що наполегливо і з захопленням бере участь у великому будівництві нового суспільства, здійснюючи все нові й нові завдання Сталінських п'ятирічок, радісно живе і з радістю завтрашнього дня йде невпинно вперед, відкриваючи нові захоплюючі перспективи для всього трудящого народу.

Для виховання емоційно забарвленої мотивації в трудовій діяльності Макаренко йшов від особливостей дитячої психіки. Він зумів перенести в трудову діяльність своїх вихованців емоційні елементи гри і побудував працю так, що вона захоплювала дітей, ніби цікава гра. Разом з тим найбільшу радість праці вихованці знаходили не в характері виконаної роботи, а в усвідомленні виконаного обов'язку.

Великим майстром і тонким психологом виявив себе Макаренко і в розв'язанні інших проблем: в питанні свідомої дисципліни, в питанні індивідуального підходу у виховній роботі, прищепленні культурних навичок тощо.

Коротко зупинимось на деяких із цих питань.

Свідомо дисципліна в соціалістичному суспільстві будується зовсім на інших засадах, ніж дисципліна в буржуазному суспільстві, а тому і засоби виховання змінюються, змінюється психологічна структура поведінки — мотиви поведінки і т. інше.

У кількох працях Макаренко торкається питання дисципліни. Зокрема в спеціальній статті «Дисципліна, режим, покарання і заохочення» Макаренко зовсім по-новому розв'я-

зує проблему дисципліни, вважаючи її не передумовою для успішної роботи, а, навпаки, *наслідком* добре поставленої роботи з дітьми.

І зовсім нові риси в свідомості дитини формуються під впливом такої дисципліни. Учень, не чекаючи наказу, нагадування, сам буде прагнути зробити те, що потрібно в даний момент.

Макаренко розумів, що наказуванням зверху не можна домогтися хорошої дисципліни. Треба зробити так, щоб вимоги щодо дисципліни йшли від самих дітей, від колективу. Така дисципліна буде дорожчою кожному члену колективу, таку дисципліну будуть любити, бачити в ній красу — щось приємне, захоплююче. І Макаренко дійсно створив таку «красиву дисципліну».

Також по-новому і психологічно обгрунтовано розв'язує Макаренко питання про зміст або суть свідомої дисципліни. Раніше в школі говорили про дисципліну як «дисципліну гальмування» (дисциплінсьваням вважався той, хто міг себе стримати, загальмувати, не робити того, що не дозволяється). Але суть радянської дисципліни, як показав Макаренко, не в тому, щоб загальмувати людину, а щоб направити її активність у належний бік. Тому «радянська дисципліна — це дисципліна перемоги, *дисципліна боротьби й руху вперед*, дисципліна прагнення до чогось».¹

Цікаво і оригінально розробляється Макаренко психологія індивідуального підходу у виховній роботі, психологія прищеплення дітям культурних навичок, психологія родинного виховання тощо.

Ці питання потребують детального висвітлення, поскільки вони є актуальними як для педагогів, так і для батьків. Не маючи змоги в даній статті докладно зупинитись на цих питаннях, ми наведемо приваємні деякі приклади, які ілюструють вдалий психологічний підхід Макаренка в розв'язанні на практиці досить складних педагогічних проблем.

В спеціальній статті «Педагогіка індивідуального действия», а також в художніх творах Макаренко дав багато прекрасних зразків *творчого індивідуального підходу*, застосування різноманітних прийомів в залежності від ситуації, від характеру особистості тощо. Макаренко вважав, що не тільки кожна особистість є неповторима індивідуальність, але «кожний вчинок є завжди індивідуальним». Тому у виховних заходах не може бути шаблону, трафарету.

Отже, потрібно мати розвинений педагогічний (по суті психологічний) такт — уміння знайти такий виховний засіб,

¹ А. С. Макаренко. Избранные педагогические произведения, 1946, стр. 181.

який безпомилково приводив би до мети. Треба завжди враховувати психологію вихованця, не «копатись» в його душі, в його минулому, коли це йому неприємно, краще не згадувати негативного минулого і дати зрозуміти новачку, що він може тепер почати нове радісне життя, і що зі вступом до комуні «згоріла його біографія», як те лахміття, в якому прийшов новачок до комуні.

Правильний педагогічний (психологічний) такт залежить від великої майстерності педагога, який в тоні поводження може бути то суворим, то ласкавим, то вимогливим, то з добродушним гумором і т. інш. Відношення до вихованця можна яскраво виявити поглядом, інтонацією голосу, виразною мовчанкою, красномовним жестом, усмішкою і т. п. Макаренко, в залежності від того, до кого він звертався, слова звернення «іди сюди» міг сказати 20-ма різними інтонаціями.

Щоб мати правильний, психологічно обґрунтований індивідуальний підхід, потрібно добре знати своїх вихованців. Ми вже відмічали, що Макаренко прекрасно знав психологію кожного із вихованців і вмів знайти для кожного найбільш ефективно діючий виховний засіб.

До вихованців і до комунарів були неоднакові підходи, неоднакові вимоги. І це мало великий вплив на свідомість дітей. Новачка в колонії навіть за крадіжку не карали. Але кожний з новачків з нетерплячкою чекав того моменту, коли на нього почнуть накладати стягнення, бо цей момент означав, що новачка вважають за справжнього колоніста, що йому більше довіряють, а тому більше і вимагають.

Макаренко умів легко, одним натяком, одним словом викликати у вихованця розкаяння, почуття совісті, *почуття честі* і власної гідності тощо. В «Прапорах на баштах» читаємо про такий випадок. Ігор Чернявін зробив злочин — поцілував дівчину проти її волі. Керівник комуні (Захаров—Макаренко) пропонує Ігорю зайти до нього увечері після сигналу «спати». Захаров навмисно дає досить часу, щоб Ігор багато передумав, перестраждав і сам прийшов до якогось висновку, сам прийняв якесь рішення. А тоді вже з Ігорем розмова буде коротка, бо він сам скаже, що вирішив просити у дівчини пробачення.

Іноді Макаренко сміливо йшов на *риск*, не боячись невдачі.

Це також давало часто хороший ефект. Довір'я, з яким Макаренко ставився до вчорашніх злочинців, безпритульних, що потрапляли до колонії, робило чудеса, викликало раптові зміни в психіці людини, перетворювало людину (наприклад, випадок з Семеном Карабановим, бувшим злодієм, якому Макаренко двічі поручав одержати в банку гроші для колонії).

З метою впливу на психологію вихованця Макаренко входив з ним в дружні, інтимні відношення (випадок з Вандою, якій Макаренко сам запропонував свою дружбу) або брав їх під свій захист, коли колектив суворо їх карав за ті чи інші провини. Особливого ефекту добивався Макаренко в тих випадках, коли сам вихованець ішов на „індивідуальну обробку“, коли той чи інший хлопець або дівчина приходили до нього і щиро заявляли: «Мені треба з Вами поговорити по секрету». Цю форму індивідуальної обробки Макаренко вважав найкращою, найбільш дружньою, яка найкраще сприяє зближенню вихованця з вихователем і забезпечує ефективний, дієвий вплив педагога на вихованця.

Якщо в практиці шкіл здебільшого індивідуальний підхід здійснюється у відношенні до тих, хто «випадає» з колективу (хулігани, дезорганізатори), то Макаренко вважав, що меншої уваги вихователя вимагають до себе ті, хто тихенько ховається від нього, хто прагне якимось збудувати своє сіреньке (але тихеньке) міщанське життя. Часто не хулігани і дезорганізатори, а «тихоні», «ісусики», «пристосуванці» і т. ін., бувають найбільш небезпечним елементом в колективі, елементом, який особливо потребує «індивідуальної обробки».

Однак треба зауважити, що Макаренко вважав за непотрібне перебільшувати індивідуальні заходи і «гіпертрофувати» індивідуальний підхід. «Індивідуальний підхід до дітей, — каже Макаренко, — не означає, що треба морочитись з усамітною капризною одиницею».¹ Не можна, на думку Макаренка, під прапором індивідуального підходу протягувати «міщанське індивідуалістичне виховання». Тому він вважав, що «у виховній роботі... повинна бути і загальна програма стандарту і індивідуальні корективи до неї» (бо все ж кожному індивідуальності не можна підганяти під якийсь загальний стандарт).

Макаренко, будучи гарячим прихильником «педагогіки індивідуальної дії», говорив: «Гідним нашої епохи організаційним завданням може бути тільки створення такого методу, який, будучи загальним і поодиноким, в той же час дає можливість кожній окремій особистості розвивати свої здібності, зберігати свою індивідуальність, йти вперед по лінії своїх нахилів».²

Накреслюючи «загальну програму особистості», за якою педагог мусить виховувати з кожного певний «тип громадянина» — бойовий життєвий характер, Макаренко дає своє розуміння характеру, вкладаючи в це поняття «весь зміст

¹ А. С. Макаренко. Сочинения, т. I, стр. 43.

² А. С. Макаренко. Педагогич. соч., 1948, стр. 90.

особистості, тобто і характер зовнішніх проявів, і внутрішньої переконливості, і політичного виховання, і знання, рішуче всю картину людської особливості».¹

Проблема нової радянської особистості є центральною проблемою в педагогічній спадщині Макаренка, тому зрозуміло, що його психологічні погляди стосуються в основному до цієї проблеми. Макаренко дійсно збагатив вчення про психологію особистості новим ідейним змістом, дав багатий теоретичний матеріал для характеристики типу нової радянської людини, матеріал, який заслуговує на увагу психологів.

З живими людьми, зазначав Макаренко, експерименти треба ставити обережно. Але разом з тим Макаренко вважав, що у хорошого майстра-педагога може бути в роботі і деякий ризик. Сам Макаренко не боявся ризикувати і сміливо, як справжній новатор в педагогіці, запроваджував у життя свій педагогічний експеримент, коли переконувався, що матиме успіх.

Знання психології дітей (зокрема таких дітей, які були в колонії ім. Горького і комуні ім. Дзержинського) допомогло йому з успіхом довести свій експеримент до кінця. А висновки з виховного досвіду Макаренка безперечно знайдуть своє застосування і в наших сучасних дитячих будинках, і в школі, звичайно, з тими чи іншими поправками на склад дітей, особливості обстановки і т. інше.

У Макаренка треба вчитись умілому підходу в розв'язанні основних і складних проблем виховної роботи з дітьми. Для кожного педагога і психолога творчість Макаренка дає надзвичайно цінний матеріал для психології виховання, яка так мало ще розроблена взагалі. Тільки глибокий психологічний аналіз виховної системи Макаренка дасть змогу зрозуміти секрети його педагогічної майстерності, незвичайних успіхів у виховній діяльності, дасть змогу, так би мовити, заглянути в майстерню творчості талановитого педагога.

А це нам конче потрібно. Потрібно вивчати педагогічну творчість, педагогічну майстерність, щоб підносити на вищій ступінь виховну роботу як в середній школі, так і в вузах. Ось чому на сьогодні справа детального розгляду психологічних основ виховної системи Макаренка є справді актуальною. Дати психологічний аналіз всього цікавого і оригінального виховного досвіду Макаренка — обов'язок наших радянських психологів.

¹ А. С. Макаренко. Избран. пед. произведения, 1946, стр. 74.

СТЯГНЕННЯ І ЗАОХОЧЕННЯ ЯК МЕТОД ВИХОВАННЯ СВІДОМОЇ ДИСЦИПЛІНИ В ПРАЦЯХ І В ПРАКТИЦІ А. С. МАКАРЕНКА

Моральний образ радянської людини — патріота своєї Вітчизни, людини передових ідей, з мужнім, вольовим характером і почуттями, нерозривно пов'язаний з високими зразками дисципліни і організованості. Бути свідомо дисциплінованим — це невід'ємна соціальна якість людини-комуніста.

У вихованні дисципліни основне завдання радянських учителів і батьків полягає в тому, щоб, спираючись на ленінсько-сталінське розуміння дисципліни, виховувати з підростаючих поколінь людей, для яких обов'язок «виконувати закони, додержувати дисципліни праці, чесно ставитись до громадського обов'язку, шанувати правила соціалістичного співжиття» (Конституція СРСР, ст. 130) став би природнім. Виховання такої дисципліни — це найістотніше завдання радянської школи і вчителя, що неодноразово підкреслено в висловлюваннях В. І. Леніна і Н. В. Сталіна, а також відповідними рішеннями партії і уряду.

В. І. Ленін писав, що для соціалізму головна трудність полягає в забезпеченні дисципліни праці.

Велика Жовтнева соціалістична революція зруйнувала дисципліну капіталістичного суспільства. В. І. Ленін так визначав суть нової свідомої дисципліни, характерної для радянського соціалістичного ладу: «... усякий новий суспільний порядок повинен дати нові відносини між людьми, нову дисципліну. Був час, коли без кріпосної дисципліни не можна було вести господарство, коли була одна дисципліна — палка, був час панування капіталістів, коли силою дисципліни був голод. Тепер же, з часу радянського перевороту, з часу початку соціалістичної революції, дисципліна повинна створюватись на зовсім нових засадах, дисципліна довір'я до організованості робітників і бідніших селян, дисципліна товариська, дисципліна всілякої поваги, дисципліна самостійності та ініціативи в боротьбі»¹

¹ В. І. Ленін. Твори, том XXIII, стор. 119.

Однією з центральних тем педагогічної спадщини А. С. Макаренка є питання виховання свідомої дисципліни як невід'ємної складової частини комуністичної моралі. Він ці питання вирішав глибоко, талановито, на засадах марксистсько-ленінського вчення про дисципліну, в дусі політики комуністичної партії і радянського уряду. Перед Макаренком у вищезазначеному політичному аспекті стояло зовсім нове завдання — виховати людей нової свідомої соціалістичної дисципліни.

Справжній педагог-революціонер, Макаренко рішуче відкинув методи виховання дисципліни буржуазної педагогіки, як чужі, ворожі радянській дійсності, як «нездатні до діла» в справі виховання свідомої соціалістичної дисципліни. Для виховання нової людини радянського суспільства потрібна була нова методика і педагогічна техніка. «На основі вчення Леніна—Сталіна, їх науки і тактики, — писав Макаренко, — ми повинні створити і створимо принципово нову революційну науку і ділову педагогічну техніку, не заспокоюючись на тому, що більше 200 років тому дав Песталоцці. І в нашій творчості ми повинні брати за зразок більшовика-сталінця, а не Песталоцці».

* * *

Буржуазна методика виховання дисципліни розрахована переважно на виховання дисципліни сліпого послуху, дисципліни поневолення особистості вихованця.

Класовий характер дисципліни поневолення досить добре розкривається у Анатолія Франса в його творі «Злочин Сільвестра Бонарда». Один з персонажів цього твору реєнт Муше стверджує: «Тільки діти заможних сімей повинні виховуватись на незалежних людей, а дітей незаможних батьків навмисно потрібно вести на шлях залежності від інших, і то на ціле життя. Для переважної більшості дітей виховання мусить бути пригнічуючим: не їх бажання, не їх інтереси, не їх нахили повинні вирішувати справу про напрямки виховання і його обсяг, а суспільна конечність».

Буржуазна педагогіка ХХ століття відверто висловлюється за вживання фізичних кар у вихованні дітей. Відомий німецький педагог Паульсен (послідовник найреакційнішої педагогіки Гербарта) доводить, що «без вищої форми страху пошани», що спирається на думку про примус і кару, неможливе ніяке виховання. Засобами виховання буржуазна школа прагне до збереження «економічної переваги» в відносинах «патрона до клієнта». Джерелом сили, яка, на думку Паульсена,

ламає цю перевагу, є революційна література, що «дісталася вже давно до кожної хатини передмістя... Дух протиріччя, протест проти пануючого устрою та його представників виявляється в усіх, включно... до школярів».¹

При таких умовах, вирікає Паульсен, «лозина» і навіть «палиця» у вихованні дисципліни не заслуговують на те, щоб про них говорили з тим презирством, з яким це в теперішній час іноді пишеться на папері.

Робітник з бичачою свідомістю, який не турбував би покою буржуазії і одноразово з швидкістю автомата міг би обертати на конвейєрі тричі гайку № 18, — це той «ідеал», до якого прагне буржуазна методика у вихованні дисципліни. В буржуазній системі виховання, в боротьбі «за душу» дитини, панують методи, в основі яких лежить фізичне і моральне пригнічування, методи переважно муштри і гальмування. В англійських школах, наприклад, і до цього часу основним методом виховання є фізичні кари, які офіційно дозволені англійським урядом і фактично не мають навіть ніяких обмежень.

Але поруч з цим в умовах зростання революційної свідомості робітничих верств суспільства, в умовах загострення соціальних протиріч, буржуазна школа казарменої муштри і дисципліни палиці, в якій вчитель одноразово сполучає обов'язки не тільки вчителя-вихователя, але і поліція, вже не виконувала задовільно поставлених перед нею соціальних завдань — утримування народних мас в сітях буржуазної ідеології.

Буржуазна педагогічна думка прагне вивести школу з того тупика, в якому вона опинилася вже на початку ХХ століття, перетворити школу в знаряддя боротьби з революційним рухом, а для цього вдосконалити засоби впливу на свідомість народних мас з тим, щоб виховувати покірних рабів капіталізму.

Відомі буржуазні педагоги (Д'юї, Кільпатрик, Кершенштейнер і інші), йдучи «в ногу з часом», прагнуть всіма засобами пристосувати виховну систему до умов розвитку капіталізму в ХХ столітті, щоб підкорити маси інтересам капіталу і під прапором «демократичних ідеалів» перетворити школу, виховання в загату проти революційного руху.

Намагаючись йти по шляху показного лібералізму, вони виступають на захист розвитку природних властивостей дітей, проти втручання в цей розвиток, обґрунтовують ідеалістичну теорію самодисципліни і т. п.

¹ Паульсен. Педагогіка, Берлін, 1912, стор. 72.

Макаренкові були добре відомі основні шляхи буржуазної педагогіки в справі виховання дисципліни. Він ясно бачив справжній зміст і всіх цих «нових теорій». У статті «Мета виховання» Макаренко писав: «Буржуазна педагогіка початку ХХ стол., шматована численними школами й новаторами, безконечними ваганнями від крайнього індивідуалізму до безформного і нетворчого біологізму, могла здаватися революційною наукою, бо виступала під прапором боротьби з казенним шкільним муштруванням та офіційним святобощництвом. Але для чутливого вуха й тоді були підстави дуже підозріло зустрічати цю «науку», позбавлену насамперед справжньої наукової бази. Уже й тоді можна було бачити в ній дуже сумнівні схильності до біологічних екскурсів, що по суті являють собою явну спробу ревізії марксистського уявлення про людину».¹

Макаренко глибоко розумів, що і гербартеріанство з його пануючою ідеєю примусу і пригнічення особистості вихованця, і дрібнобуржуазні теорії ілюзорного «вільного» виховання, і ідеалістичні теорії самодисципліни в однаковій мірі чужі і ворожі нашій радянській дійсності, нашій радянській педагогіці.

Макаренко не пішов ні по одному з цих шляхів. Він обрав свій, принципово новий, радянський шлях виховання дисциплінованих радянських людей, людей нових соціальних якостей, які вміють жити і працювати в колективі і для колективу.

* * *

Спираючись на марксистсько-ленінське вчення, Макаренко підходив до питань дисципліни з політичної і моральної точки зору. В основу виховання свідомої дисципліни він поклав позитивну програму дій, «молоду техніку, звільнену від господаря людини». Головне завдання у вихованні дисципліни для Макаренка полягало в тому, щоб розум, волю і почуття своїх вихованців скерувати на шлях моральних дій, викликати їх власну енергію і волю на досягнення найвищої мети в житті — «посісти найкращу посаду на землі — стати справжньою людиною».

Завдання виховання свідомої соціалістичної дисципліни Макаренко міг здійснити при одній умові, а саме: тільки дієвувати для себе і для своїх вихованців, якими шляхами організується праця в радянському суспільстві, бо тільки виходячи звідси, можна встановити і зрозуміти, якими шляхами

¹ А. С. Макаренко. Вибрані педагогічні твори, 1947, стор. 22.

підтримується дисципліна праці і життя в нашому суспільстві. А з'ясувавши, якими шляхами підтримується дисципліна праці і життя в нашому суспільстві, Макаренко міг правильно усвідомити основні педагогічні завдання і шляхи виховання нової вільної соціалістичної дисципліни у підростаючих поколінь, як такі педагогічні завдання, які відповідають суспільнополітичним інтересам радянської держави.

Виходячи з лєнінсько-сталінського розуміння свідомої дисципліни, Макаренко прийшов до висновку, що дисципліна людини — це її соціальна якість і що характер і шляхи виховання дисципліни визначаються у нас новими соціалістичними виробничими відносинами, політичними вимогами радянського суспільства. У людини її особистість у цілому формується, перш за все, під впливом найважливішого суспільнополітичного фактора — праці, у дітей — під впливом виховання. Для Макаренка шкільна дисципліна — це своєрідна форма суспільної дисципліни. Для Макаренка проблема дисципліни — це не тільки педагогічна проблема, а одноразово і політична, і моральна, і педагогічна.

В. І. Лєнін в своїй історичній промові на III з'їзді комсомолу в 1920 році, визначаючи суть нової комуністичної моралі, говорив: «...для комуніста моральність уся в цій згуртованій солідарній дисципліні і свідомій масовій боротьбі проти експлуататорів».¹

Згідно з цим лєнінським твердженням, Макаренко розглядав дисципліну не як кодекс обов'язкових правил і норм, які потрібні для чисто зовнішньої зручності. «Дисципліна в нашому суспільстві — це явище моральне і політичне», — підкреслював Макаренко. У нашому суспільстві недисциплінована людина — це людина, що виступає проти колективу, і таку людину ми розглядаємо як людину неморальну. Не страх, не «пошана до страху», не особиста користь є основою поведінки, основою дисципліни радянських людей. Моральний образ дисциплінованої людини у Макаренка складається під впливом тих вимог, які ставив Лєнін і ставить товариш Сталін до радянських людей в справі дисципліни праці. Соціалістична організація суспільної праці дедалі більше базується на вільній свідомій дисципліні самих трудящих.

«Комунізм починається там, — говорив В. І. Лєнін, — де з'являється самовіддана, що перемагає тяжку працю, турбота *рядових робітників* про збільшення продуктивності праці, про охорону *кожного пуда хліба, вугілля, заліза* і ін. продуктів, які дістаються не працюючим особисто, і не їх

¹ В. І. Лєнін. Твори, том XXV, стор. 356—357.

«ближнім», а «далеким», тобто всьому суспільству в цілому, десяткам і сотням мільйонів людей, об'єднаних спершу в одну соціалістичну державу, потім у Союз Радянських республік».¹

Це відоме ленінське положення є тією методологічною основою, спираючись на яку, Макаренко показує, кого він розуміє під дисциплінованим радянським громадянином, і дає визначення дисципліни в радянському розумінні. Нова людина, людина соціалістичної дисципліни — це людина великої, творчої ініціативи, людина блискучих поривань в майбутнє, яка визнає волю більшості, прагне до дружньої спільної роботи на користь суспільства в цілому. Радянська дисциплінована людина — це людина «боротьби і перемог», у творчому розумінні цих понять. Радянська людина — це людина-новатор, людина міцних навичок праці в колективі і для колективу. Колективність є і основою праці, і основою співжиття в соціалістичному суспільстві.

Радянська людина перетворює світ на нових засадах і веде боротьбу за перемогу комуністичних форм суспільного життя. «Ми повинні рухатися вперед так, щоб робітничий клас усього світу, дивлячись на нас, міг сказати: «ось він, мій передовий загін, ось вона, моя ударна бригада, ось вона, моя робітнича влада, ось вона, моя Вітчизна» (С т а л і н).

Невпинний рух вперед, безмежна любов до Батьківщини, самовідданість, солідарність — це основа дисципліни «боротьби і перемоги», яку подає в методиці комуністичного виховання Макаренко.

Він гостро засуджує досить поширене, на його думку, в нашій педагогічній практиці розуміння дисципліни, як дисципліни гальмування. Дисципліна, що її виявляють тільки в заборонних нормах — найгірший вид морального виховання в радянській школі. «Дисципліна гальмування, — говорив Макаренко, — це не радянська дисципліна. Радянська дисципліна, це не дисципліна гальмування, а дисципліна подолання, дисципліна боротьби і руху вперед, дисципліна поривання до чогось — ось така дисципліна нам справді потрібна».²

Тільки така дисципліна, вважав Макаренко, підготує підростаюче покоління до боротьби проти труднощів і перешкод. Виховання має будуватися не на нормах заборони, а на вищих моральних засадах. Макаренко, спираючись на радянську дійсність, від якої йшли «ідеї, вимоги, норми та показки», приходив до висновку, що від радянської люди-

¹ В. І. Ленін. Твори, том XXIV, стор. 320.

² Стенограма виступу Макаренка в Харківському педагогічному інституті 9 березня 1939 року.

ни потрібно вимагати значно більш складної дисципліни, ніж простий послух.

В протилежність класово обмеженому гербартаріанському розумінню дисципліни тільки як засобу вироблення сліпого послуху, Макаренко указує на характерні риси дисциплінованої людини нового типу: радянський громадянин повинен володіти ініціативою і творчою волею, він повинен не тільки розуміти, чому і для чого потрібно виконати той чи інший наказ, але й бути готовим у кожную хвилину свого життя виконати свій обов'язок, не чекаючи розпорядження або наказу. Радянський громадянин повинен робити те, що корисне і потрібне нашому суспільству, нашій державі, і на цьому шляху не зупинятися ні перед якими труднощами і перепонами.

Наша доба вимагає від радянських людей складної дисципліни, в першу чергу тому, що від нової радянської людини соціалістичного суспільства потрібні навички «спільного ведення виробництва силами всього суспільства» (Енгельс).

Отже, радянська людина, вказує Макаренко, повинна вміти запобігати таким вчинкам або діям, які принесуть користь або задоволення тільки йому самому, а іншим людям або суспільству можуть принести тільки шкоду.

Центральною ідеєю в педагогічній теорії і практиці Макаренка — є ідея про гармонійність сполучення інтересів особи і суспільства. Радянська людина не може обмежуватися тільки вузьким колом своєї справи, своєї ділянки, свого станка. Колектив, інтереси колективу, перевага інтересів колективу над особистими — основа дисципліни у Макаренка.

Спільна мета в колективі — це не випадковий збіг окремих цілей. Колектив об'єднує людей в спільній меті, в спільній праці, в спільній організації цієї праці. Тому відношення спільної мети та окремої мети в нашому суспільстві не є відношення протилежностей, — писав Макаренко, — а є тільки відношення спільного до окремого, яке, залишаючись тільки моїм, залучається в спільне особливим шляхом. З цього Макаренко робить важливий висновок, що «тільки через колектив кожен його член входить у суспільство. Звідси випливає ідея радянської дисципліни».

Досягнення цілей колективу, спільна праця, обов'язок та честь колективу не можуть стати грою випадкових примх окремих людей. Колектив — не юрба. Коли йде мова про виховання дисциплінованої радянської людини, то мається на увазі виховання такої людини, яка свідомо сприймає радянську систему залежностей, а також виховання уміння контролювати себе і кожную окрему особу з точки зору інтересів колективу. Дисципліна, за визначенням Макаренка,

«формою для найкращого досягнення мети колективу». Тому Макаренко дав таке визначення дисциплінованої радянської людини. «Одним словом, в радянському суспільстві дисциплінованню людиною ми маємо право назвати тільки таку, яка завжди, в усяких умовах зуміє вибрати правильну поведінку, найкориснішу для суспільства, і знайде в собі твердість предсвжувати таку поведінку до кінця, незважаючи ні на які труднощі та неприємності».¹

Такої дисципліни Макаренко вимагає від радянських людей у всіх проявах їхнього життя. «Ми завжди хочемо, щоб у нашій сім'ї, в нашій роботі була найкраща, найсуворіша дисципліна».²

Таким чином, для радянської людини дисципліна в тому партійному розумінні, яке дав Макаренко — це її найвища політично-моральна досконалість.

Критикуючи роботу наших шкіл в справі виховання дисципліни, Макаренко в свій час підкреслював, що школа і вчитель поки що незадовільно виконують державні завдання в справі виховання у дітей дисципліни «боротьби і перемоги». Це наслідок того, що частина шкільних робітників, учителів не досить добре уявляють собі не тільки як виховувати, але й кого виховувати.

Розуміння нової дисципліни у Макаренка нерозривно пов'язане з вихованням більшовицького характеру. Коли йде мова про виховання характеру радянської людини, то перш за все мають на увазі ясність розуму, більшовицьку ідейність, принциповість, чесність, любов до Батьківщини, цілеспрямованість волі, колективізм, чуйне ставлення до людей — себто виховання всіх тих рис більшовицького характеру, які дають можливість радянській людині при всяких умовах обрати правильну поведінку, найбільш корисну для суспільства, «не дивлячись на які б то не було труднощі і неприємності». «Завжди додержувати дисципліни, виконувати те, що неприємно, але потрібно зробити. — це і є висока дисциплінованість».³

Саме цей зміст вкладає Макаренко в свою надзвичайно динамічну, коротку формулу «дисципліни боротьби і подолання». Він вважає необхідним виробити в людині вміння перемогати труднощі і перешкоди і досягати поставленої мети. Таке вміння передбачає також вироблення здібності утримуватися від аморальних вчинків, які можуть принести шкоду колективу, здібності переборювати негативні якості в сво-

¹ А. С. Макаренко. Вибрані педагогічні твори, 1947, стор. 236.

² Там же, стор. 237.

³ А. С. Макаренко. Педагогические сочинения, 1948, стр. 33.

«му характері, в своїй поведінці. В цьому відношенні дуже важливою є така глибока думка Макаренка: «Треба завжди пам'ятати, що ми, радянські педагоги, не «слуги природи», а її господарі і повинні опанувати такі активні методи виховання, які дають нам можливість перемагати в наших вихованцях непотрібні радянському громадянину якості спадкові і придбані. Настійна необхідність цього визначається грандіозністю завдань, які стоять перед нами».

Комуністична мораль, — зазначає Макаренко, — вимагає рівняння на поведінку найбільш досконалу. Отже, вимога Макаренка виховувати у дітей не тільки дисципліну підкорення, але і дисципліну боротьби і подолання, відповідає вимогам виховання людей нової комуністичної моралі, виховання активних і свідомих будівників комунізму.

Наслідком виховання такої дисципліни, стверджує Макаренко, повинна бути глибока впевненість вихователів в тому, що їх вихованці, коли їх закличе до цього життя, здійснять одинокий і безіменний подвиг. А найвищою нагородою буде для них свідомість виконаного обов'язку».

Макаренко надавав величезного значення «секретному вчинкові», тобто такому вчинкові, що його людина робить на самоті, коли її ніхто не бачить, бо саме такі вчинки виявляють справжнє обличчя людини. Макаренко розробив методи і прийоми виховання, що дають можливість виховувати людей, які, залишаючись на самоті, залишаються людьми більшовицьких рис в характері і поведінці, людьми єдності думок і дій, людьми високої дисципліни і організованості. «Наша дисципліна, — доводив Макаренко, — це поєднання цілковитої свідомості, ясності, цілковитого розуміння, спільного для всіх розуміння: як треба чинити з ясною, цілком точною зовнішньою формою, що не допускає розбіжностей, заперечень, базікання».¹

Розглядаючи шкільну дисципліну, як специфічний прояв суспільної трудової дисципліни, як категорію моральну, Макаренко прийшов до важливого переконання, що така дисципліна формується не окремими «дисциплінарними заходами», не «зовнішніми заходами», а всією системою виховання, всіма обставинами життя, всіма виховними впливами, що їх зазнають діти. Дисципліна не є причиною, методом чи засобом правильного виховання, а тільки його загальним наслідком. Свідома дисципліна, зазначає Макаренко, — це той хороший кінець, до якого повинен прагнути вихователь всіма своїми силами і за допомогою всіх засобів, що є в його розпорядженні. Методика виховання дисципліни за Макарен-

¹ А. С. Макаренко. Вибрані педагогічні твори, 1947 р., стор. 187.

ком, це вся система правильних впливів на дітей, а не будь-який усамітнений засіб, ціла система міроприємств, куди відносяться і навчання дітей, і політична освіта, і праця, і громадсько-політична робота, і певний режим життя, і певний стиль і тон всієї виховної роботи.

Лише при умовах умілого застосування всієї різноманітності виховних засобів можна досягнути високої дисципліни в поведінці вихованців.

Макаренко рішуче боровся проти класифікації методів виховного впливу за метафізичним принципом, коли взятий окремо виховний або освітній засіб оцінюється як позитивний чи негативний, незалежно від всієї системи виховання. Макаренко завжди настоював на комбінуванні різних засобів і підкреслював вирішальне значення впливу всієї виховної системи в цілому.

Людина, — писав Макаренко, — не виховується по частинах, вона створюється синтетично, всією сумою впливів, яких вона зазнає. Тому окремих засіб завжди може бути і позитивним, і негативним. Вирішальним моментом є не його пряма логіка, а логіка і дія всієї системи засобів, гармонійно організованих.

Саме з цих позицій підходив Макаренко і до питань заохочень і стягнень в процесі виховної роботи, залучаючи їх до загальної системи методів впливу на дітей. Макаренко рішуче заперечував проти невірних поглядів про шкідливість всяких стягнень, всяких покарань при вихованні дітей, рішуче заперечував проти неправильної думки, що покарання, як метод впливу на дітей, обов'язково виховує людину-раба. Макаренко підкреслював, що все залежить від загальної системи виховання, від тих суспільних відносин, на які спирається виховна система. «Ніякого засобу взагалі, хоч би який ми взяли, — говорив Макаренко, — не можна визнати ні добрим, ні поганим, якщо ми розглядатимемо його окремо від інших засобів, від цілої системи, від цілого комплексу впливів. Кара може виховати й раба, та інколи може виховати й дуже хорошу людину, і дуже вільну й горду людину. Уявіть собі, що в своїй практиці, коли стояло завдання виховувати людську гідність і гордість, то я цього досягав і карою».¹

* * *

Стягнення, як метод виховання дисциплінованої радянської людини, Макаренко обґрунтував, спираючись на ленінсько-сталінське вчення про дисципліну.

¹ А. С. Макаренко. Вибрані педагогічні твори. 1947, стор. 58—69.

Ленін вчив: «...основа єдності — в класовій дисципліні, у визнанні волі більшості, у дружній роботі в лавах і в ногу з цією більшістю».¹

Основною характерною особливістю нової соціалістичної дисципліни є свідомість, «бо тільки свідома дисципліна може бути дійсно залізною дисципліною».²

Але, визнаючи переконання основним методом впливу на маси в боротьбі за нову свідому дисципліну, В. І. Ленін і Й. В. Сталін не тільки не відкидали, а навіть визнавали за необхідне в боротьбі за класову дисципліну і згуртованість радянських людей спиратися і на примус, коли цього вимагають інтереси народу, інтереси більшості. Перш за все ми повинні переконати, — вчив Ленін, — а потім примусити. Цю ленінську думку товариш Сталін, відповідно до доби розгорнутого соціалістичного будівництва, розвиває так: «Керівництво забезпечується методом переконування мас, як основним методом впливу партії на маси. Але це не виключає, а передбачає примушування, якщо це примушування своєю базою має довір'я і підтримку партії з боку більшості робітничого класу, якщо воно застосовується до меншості після того, як зуміли переконати більшість».³

Таким чином, класики марксизму-ленінізму визнавали, що однією з найголовніших передумов життєздатності соціалістичного суспільства є наявність певного авторитету і підпорядкування, наявність вільної, міцної, свідомої дисципліни, яка виховується шляхом переконання, як основним методом впливу на маси, але поряд з цим не виключається, а передбачається застосування примусу, якщо потрібно забезпечити перевагу інтересів колективу або його більшості проти інтересів одиниць або меншості. Тому Ленін казав, що боротьбу з дрібнобуржуазною розбещеністю, свавіллям, дворушництвом, треба вести не тільки «пропагандою і агітацією», не тільки «організацією змагання» і «добором організаторів», а «боротьбу треба вести і примусом».⁴

Процес боротьби старого з новим, процес зростання нової залізної свідомої дисципліни, як революційної конечності в дні жорстокої боротьби з ворогами соціалістичної революції, яскраво розкрив і показав відомий радянський письменник Серафимович в своєму творі «Железный поток».

Серафимович показує процес зростання свідомості маси народу в боротьбі з анархією і свавіллям, усвідомлення ма-

¹ В. І. Ленін. Твори, том XVII, стор. 284.

² Й. В. Сталін. Питання ленінізму, вид. X, стор. 65.

³ Й. В. Сталін. Питання ленінізму, вид. X, стор. 118.

⁴ В. І. Ленін. Твори, том XXII, стор. 445.

сою народу важливого значення, якого набуває дисципліна в їх власних лавах, як перша і головна передумова перемоги над ворогами революції. Природа цієї дисципліни, авторитет влади Кожуха, — це сама маса, сам народ, від імені якого він діє, наказує, примушує, керує. Але маса виступає не як пасивна, покійна сила.

Це було те нове, що В. І. Ленін називав сполученням бурхливого, мітингового демократизму і залізної дисципліни, підпорядкування радянському керівникові. Джерела авторитету Кожуха в тому, що він діяв в інтересах маси, і примус маса сприймала, як революційну konieczність.

У буржуазному суспільстві нема і не може бути моральної і політичної єдності. У цьому суспільстві, яке розколоте на ворожі класи з непримиренними інтересами, не може бути єдиної моралі, волі, єдиних дій, прагнень і принципів. Морально-політична єдність радянського суспільства могла складатися і складалася лише в умовах соціалістичного ладу, що згуртував робітників, селян і інтелігенцію СРСР в єдиний могутній колектив, воля і дія якого спрямовуються партією більшовиків до єдиної мети — побудови комуністичного суспільства в нашій країні.

Глибока єдність інтересів маси народу і її керівників є найхарактернішою рисою радянського життя. Кожух примушував, стріляв не тому, що був жорстокою людиною. Коли небезпека і всі нелюдські труднощі і страждання залишилися в минулому, Кожух виступає перед масою учасників 500-кілометрового бойового переходу з зовсім іншого боку. Маса людей з захопленням вітає свого суворого командира.

«Кожух розкрив рот, щоб говорити. І всі охнули, начебто побачили його вперше: «Та у нього очі сині...». Ні, не закричали тому, що не уміли назвати словами свої відчуття. А у нього очі дійсно були блакитними, ласкавими і всміхались милою дитячою посмішкою» (Серафимович, «Железний потік»).

Ленінсько-сталінське розуміння дисципліни спрямоване проти стихійності, неорганізованості, проти дрібнобуржуазної анархії і доводить, що в боротьбі за вільну, свідому та міцну дисципліну потрібно додержуватись твердого керівництва, вимогливості і примусу, як засобів впливу. Це в інтересах держави, в інтересах більшості, в інтересах збереження дійсної демократії.

На цих класичних положеннях Макаренко і розробляв основи педагогічної теорії дисципліни, вимоги і покарання.

Макаренко довів, що радянська педагогіка, як педагогіка колективістична, не може відмовитися від примусу, коли

греба нейтралізувати розкладницький вплив на колектив окремих осіб, що порушують встановлені норми поведінки.

Механічне, рабське перенесення форм, методів, тверджень з арсеналу буржуазної педагогіки в радянську систему виховання перекручувало суть питання про кару в наших радянських умовах, гальмувало розвиток теорії комуністичного виховання. Макаренко, виходячи з позицій діалектико-матеріалістичної філософії, своїм партійним методом аналізу педагогічних явищ блискуче викрив це саме на прикладі стягнень як на методі виховання. Дійсно, за настановами буржуазних педагогічних систем кара має своєю метою виховання рабського послуху, покірливості, а у нас це необхідний пріоритет вільного колективу над особою. Всяка кара в наших умовах повинна виражати вимоги колективу до окремої особи, що порушила загальні інтереси.

Це глибоко принципове твердження Макаренка спирається на ленінсько-сталінське вчення про дисципліну, про взаємовідносини особи і суспільства в умовах соціалізму.

Керуючись в усій своїй діяльності принципом більшовицької вимогливості, Макаренко пішов по єдиному правильному шляху твердого, систематично організованого і цілеспрямованого керівництва вихованням дітей. Безкарність окремих дітей веде їх по шляху розбещеності, що наслідуються і іншими дітьми. Безкарність дає внаслідок слабохарактерність, хуліганство, різкі порушення дисципліни; у дітей не розвивається навичка самогальмування, не розвивається, не зміцнюється особиста воля. В умовах безкарності дитячих примх зростає і виховується людина індивідуалістична, яка не бажає знати ніяких суспільних обмежень і правил, не хоче визнавати контролю колективу над особою. Стягнення, коли їх успішно застосовують, навпаки, примушують учня додержувати певних норм поведінки, доводять до переконання, що він в своїх діях не є несбмеженим і незалежним, що його поведінка підпорядкована інтересам оточення, класу, школи, родини, суспільства. «Розумна система стягнень, — писав Макаренко, в статті «Проблеми виховання в радянській школі», — не тільки законна, але й необхідна — вона допомагає оформитися міцному людському характерові, виховує почуття відповідальності, виховує волю, людську гідність, вміння чинити опір спокусі та переборювати її».¹

Покарання дають можливість не тільки перемагати вже наявні недоліки в поведінці дітей, але, й це головне, попереджати їх. Прийшовши до висновку, що без стягнень виховання дітей — річ неможлива, Макаренко логічно стверджує,

¹ А. С. Макаренко. Вибрані педагогічні твори, 1947, стор. 44.

що кару не можна вважати гіршим від інших методів впливу на дітей в справі їх розвитку, в справі виховання дисципліни.

Макаренко виховував людину в колективі для життя і праці в колективі і для колективу. Не можна випускати з уваги ту обставину, що окремі конфлікти між особистістю і колективом не виключені і в соціалістичному суспільстві. Було б неправильним вважати, що після Жовтневої революції в радянському суспільстві зовсім зникають всякі протиріччя.

В. І. Ленін вказує, що антагонізм і протиріччя зовсім не одне і те ж. Перше зникає, а друге залишається при соціалізмі.

Нове радянське суспільство покликала до життя і нові рушійні сили його розвитку. Протиріччя — джерело всякого розвитку, без протиріччя нема і не може бути розвитку. Основа нашого розвитку — це боротьба між старим і новим, прогресивним і реакційним. Боротьба між старим і новим, між тим, що відмирає і тим, що народжується — ось основа нашого розвитку — вказує товариш Сталін.

Становлення особи членом колективу в процесі її росту і розвитку не може проходити без протиріч, вони закономірні.

Розв'язання всякого роду конфліктів між особою і колективом повинно провадитися на засадах переваги інтересів колективу, і коли ця перевага не набуває сили звичайними шляхами впливу, то в таких випадках, як зазначає Макаренко, «перевага інтересів колективу повинна бути доведена до кінця, навіть до нещадного кінця».¹ Безкарність у таких випадках загрожує інтересам колективу.

Принциповою помилкою вважав Макаренко залишати безкарною провину вихованця. «Кара — говорив Макаренко — це не тільки право, а й обов'язок у тих випадках, коли кара конче потрібна, тобто я запевняю, що педагог може карати або не карати, але якщо його совість, його технічна кваліфікація, його переконання кажуть, що він повинен покарати, то він не має права відмовитися від кари. Кару слід оголосити таким же природним, простим і логічно доцільним заходом, як і всякі інші».²

У педагогічній практиці Макаренка майстерно сполучалися різні засоби переконання, зацікавлення з різноманітними засобами примусу, покарання. Але слід відмітити, що навіть у випадках найтяжчих провин вихованців Антон Семіонович ніколи не залишав їх з почуттям безнадійності, депре-

¹ А. С. Макаренко. Вибрані педагогічні твори, 1947, стор. 89.

² А. С. Макаренко. Там же, стор. 96—97.

сії. Дитячий досвід тривалого самспочуття безнадійності він вважав найшкідливішим, бо обмеженість досвіду дітей позбавляє їх можливості самим шукати розумний вихід. Обгрунтовуючи думку про доведення переваги інтересів колективу навіть до нещадного кінця, Макаренко додає при цьому, що нещадний кінець насправді повинен бути нещадним тільки в логіці, тобто фізично нещадним він може й не бути. Треба так організувати техніку нещадності, — зазначав Макаренко, — щоб інтереси колективу стояли над інтересами особи, але і щоб особа не опинилася у важкому катастрофічному становищі.

Всі елементи дисциплінування, висунуті Макаренко, носять глибоко гуманістичний характер. Він виділяє, перш за все, як основу дисципліни — вимогу. «Я запевняю, — казав Макаренко, — що не може бути виховання, коли немає вимоги. Вимога не може бути половинчастою. Вона повинна бути по-більшовицькому крайньою, доведеною до можливої межі».

Основним, керівним принципом всієї своєї діяльності Макаренко вважав: якомога більше вимог до людини і якомога більше пошани до неї. «Я певен, — підкреслював Макаренко, — що ця формула є формула взагалі радянської дисципліни, є формула взагалі нашого суспільства. Любов і пошана до людини в поєднанні з послідовною більшовицькою вимогливістю до неї — це рушійна сила радянської соціалістичної дисципліни. Наші вимоги, що їх ми ставимо до особи, виявляють і пошану до її сил та можливостей, в нашій пошані ставляться разом з тим і вимоги наші до особи. Насамперед треба завжди вимагати підкорення колективу».

Вимога, як зазначає Макаренко, конче потрібний елемент дисциплінування, але не єдиний. Крім вимоги, він виділяє приваблювання, примушування і загрозу. На цих елементах ми ще зупинимося далі.

Взагалі карі повинен передувати, за Макаренко, нерепресивний вплив — розмова віч-на-віч, розмова при товаришах, вимога пояснень на загальних зборах, причому загальні збори можуть обмежитися постановою, — винен чи не винен товариш. Але всяке відмовлення від репресій означає фальшивий гуманізм, який завдає великої шкоди. Макаренко підкреслює, що взаємодія в шкільному побуті виховних заходів та репресій (коли їх як слід застосовувати) буде мати величезне виховне значення.

Макаренко зазначає, що питання про стягнення, про покарання — це найважче питання в уяві багатьох педагогів. Складним воно здається тому, що пригадується стара школа, а нового досвіду в галузі педагогічної репресії ми не знаємо. Треба рішуче відкинути, з одного боку, всяке бо-

вгузтво в питанні про кару; а, з другого — всяку спробу в тій чи іншій формі протягти старий стиль царської школи.

Макаренко дав глибоко філософське розкриття проблеми кари. Все зло старого покарання, — говорить він, — було в тому, що покарання, ліквідуючи один конфлікт, створювало інший конфлікт, який доводилося розв'язувати ще складнішим шляхом. Радянська ж система виховання в галузі покарання має можливість знайти багато нового. Все наше суспільство так організовано, так багато пошани у нас до людини, гуманності до неї, що ми маємо змогу вдатися до тієї щасливої норми, яка може бути в питанні про покарання. І ця щаслива норма повинна бути такою: покарання має розв'язати й ліквідувати окремий конфлікт і не створювати нових конфліктів.

Коли йде мова про ознаки радянського покарання, то Макаренко говорить, що воно ні в якому разі не повинно мати на увазі завдати дітям моральні чи фізичні страждання, а повинно полягати в тому, що людина відчуває, «переживає те, що її засуджено колективом, знаючи, що вона вчинила неправильно, тобто в карі нема пригніченості, а є переживання помилки, є переживання відлучення від колективу, хоч би і мінімального».¹

Фактично шляхом кари в кожному окремому випадкові порушення дисципліни колектив тільки захищає свої інтереси. Макаренко неодноразово підкреслює, що покарання дають ефект, коли вони застосовуються в умовах добре налагодженого колективного життя, коли їх підтримує громадська думка і авторитет колективу, коли вихованець відчуває, що несе відповідальність перед колективом. Тому найголовніше завдання педагога полягає в тому, щоб правильно організувати дитячий колектив, створити правильний вплив колективу на особу, організувати громадську думку, з якою рахувався б кожний вихованець. Ніяка система покарань не дасть користі, якщо не забезпечено правильну організацію колективу, — в цьому основний зміст тверджень Макаренка.

Він показав, що логіка покарання в радянській системі виховання різко протилежна логіці покарання в дореволюційній і в сучасній буржуазній школі. У старій школі покарання утілювало в собі прагнення до помсти за злочин, що неминуче викликало ненависть до вчителів з боку учнів. В умовах радянської системи виховання учень «повинен владати собою і впливати на інших; якщо його покарає колектив, він повинен шанувати і колектив, і кару».²

¹ А. С. Макаренко. Вибрані педагогічні твори, 1947, стор. 97.

² А. С. Макаренко. Вибрані педагогічні твори, 1947, стор. 32.

Історично нсвій радянській системі виховання довелося витримати уперту боротьбу з старими буржуазними системами. Під прапором нової радянської педагогіки іноді виступало старе, тільки «в новому вбранні», про що так докладно писав Макаренко.

З перших днів життя радянської школи основні принципи положення в справі виховання дисципліни були сформульовані в перших провідних документах про нову радянську школу. Тут ми маємо на увазі «Положення про єдину трудову школу» від 1918 року, в якому написано: «Ніякі кари в школі не допускаються» (ст. 18). Єдиним шляхом підтримання і виховання дисципліни, — проголошувалося в декларації, — є шлях зацікавлення дітей змістом діяльності. Школа — це родина, в якій панують товариські відносини, вчитель має бути учням за старшого брата.

Примус у вихованні дисципліни повністю відкидався, категорично заборонялося вживати в школі будь-яких стягнень, покарань. Педагогічна «романтика», ідеалізація дитини, думки про невторчання в природу дитини, в її самостійний розвиток — весь арсенал теоретичних засад «вільного виховання» знайшов своє втілення в «Положенні».

Такі директивні настанови в справі виховання дисципліни, рішуча заборона стягнень, могли мати на той час деяке позитивне значення тільки тому, що радикально впливали на консервативний педагогічний світогляд частини тогочасних учителів. А що значна частина тогочасного вчительства з почуттям жалю відспівувала вічну пам'ять строгій букві «ять», — це незаперечний факт. «Паркомос пережив довгу боротьбу, довгий час учительська організація боролася з соціалістичним переворотом. В цьому учительському середовищі особливо вкоренилися буржуазні пересуди».¹ Але консерватизм тогочасного вчительства ніяк не міг бути підставою до того, щоб у вихованні радянської дисципліни виходити з принципів позицій, запозиченої з арсеналу буржуазної педагогіки, теорії самодисципліни. Теорія «вільного виховання», відтворена в декларації, безумовно скеровувала роботу в справі виховання дисципліни по неправильному шляху.

Нові відносини між особою і суспільством, що створилися після Жовтневої соціалістичної революції, зробили дуже велике враження на значну частину прогресивної інтелігенції, але далеко не вся вона зрозуміла і усвідомила собі принципово новий характер суспільних відносин і принципово нові завдання в справі виховання, в тому числі і в справі

¹ В. І. Ленін. Промова на Всеросійській Політосвітній Нараді від 3. XI—1920 р., том XXV, стор. 410.

виховання дисципліни. Велика частина старих педагогів не розуміла того, що держава нового типу — радянська держава — відтворювала в собі піднесений на найвищі щаблі дух авторитету і авторитарності, без яких соціалістична революція не могла успішно боротися і перемагати.

Повсталий клас робітників і незаможних селян, розбивши стару державну машину, почав командувати, керувати, за допомогою нової машини, — писав В. І. Ленін.

Зміцнення нової держави, нової державної дисципліни і організованості не могло не викликати у деякої частини старих педагогів, теоретиків «вільного» виховання — антирадянських настроїв, переляку «за долю особистості». Контрреволюційна тяжба особистості з новою державою, бажання найменшого втручання держави в справи виховання, пізніше бажання найскорішого відмирання держави, а разом з нею і школи, — це власне те, що об'єктивно було рушійною силою і основою для різних найшкідливіших нових «теорій», як, наприклад, антиленінська «теорія відмирання школи» і т. п., що своїм корінням походили від теорії «вільного» виховання, з домішками, в окремих випадках, з різних наймодерніших буржуазних педагогічних систем останнього передреволюційного сорокаліття.

Дрібнобуржуазне захоплення революцією завжди на перший план висуває елементи сваволі, замилювання стихійним героїзмом, залишаючи без належної уваги силу свідомої залізної дисципліни, комуністичної дисципліни, в основі якої перевага і панування інтересів більшості над інтересами одиниць, меншості.

Протест проти керівної ролі школи і вчителя, протест проти примусу у вихованні, — це був прояв ідеології дрібного власника-буржуа в боротьбі за «душу дитини», це був протест проти організованості і дисципліни у вихованні, проти виховання у дітей пролетарської ідеології, моралі і дисципліни. Талановитість Макаренка полягає і в тому, що він за «новим вбранням» швидко розпізнавав старе, хоч це старе і вбиралося «в новий одяг».

«Старого, — писав Макаренко, — виявилось дуже багато, і воно не хотіло помирати мирно, воно опиралось, ставало на шляху, вбиралося в новий одяг та нові слова, лізло під руки і під ноги, говорило промови і складало закони виховання. Старе вміло навіть писати статті, в яких ставало на захист «радянської педагогіки».¹

В. І. Ленін в статті «Чергові завдання радянської влади» підкреслював, що успіх соціалістичного будівництва не-

¹ А. С. Макаренко. Вибрані педагогічні твори, 1947, стор. 50.

можливий без перемоги пролетарської свідомої дисциплінованості над стихійною дрібнобуржуазною анархією.

Теорія «вільного» виховання, «небесна педагогіка», проти яких боровся Макаренко, власне й були відтворенням цієї анархії в справі виховання. Макаренко один з перших викрив шкідливий характер теорії «вільного» виховання і інших буржуазних перекручень, які мали місце в практичній роботі радянської школи. Наскільки був міцний вплив теорії «вільного» виховання, вплив ідей самодисципліни, свідчать такі слова Макаренка: «Досить заговорити про кару, як у слухачів дибом стає волосся, холоде кров».¹

Викривши дрібнобуржуазний характер ідей самодисципліни і «християнського відношення до покарань», Макаренко прийшов до єдино правильного радянського висновку: «Школа повинна з першого ж дня ставити учневі тверді, незаперечні вимоги радянського суспільства, озброювати дитину нормами поведінки, щоб вона знала, що можна і чого не можна, що добре а за що карають».²

Розвиток людини — надзвичайно складний, суперечний процес і залежить від того напрямку, в якому він буде скерований. Дитина не може цілком самостійно керуватися у всіх випадках свого життя, в усіх вчинках і діях доводами власного розуму або твердими моральними переконаннями, бо це набувається лише в процесі правильного розвитку, що є наслідком розумного виховання. Коли процес розвитку відбувається тільки шляхом самовиховання, стихійно, то негативні риси в поведінці здебільшого набувають переваги над позитивними. Діти, котрі потрапили до колонії Макаренка, пішли по нижчих щаблях соціального життя внаслідок відсутності або незадовільного керівництва їх вихованням і розвитком. Це був для Макаренка щоденний приклад того, що «насправді в умовах чистої природи виростало тільки те, що природно могло вирости, тобто звичайний польовий бур'ян».³

Макаренко стояв за тверде керівництво справою виховання, за незаперечний авторитет педагога.

Безпорадний той педагог, що потурає хибам учня, сліпо потурає його примхам, підіграє та сюсюкає замість того, щоб виховувати та переробляти його вдачу. Треба вміти ставити безкомпромісні вимоги до особи дитини, що має певні обов'язки перед суспільством та відповідає за свої вчинки.

¹ Там же, стор. 47.

² Там же, стор. 43.

³ А. С. Макаренко. Педагогічна поема, 1937, стор. 158.

Виходячи з марксистсько-ленінських настанов про авторитет і підпорядкування, виходячи з основних марксистсько-ленінських методів впливу на маси, — переконання і примусу, — Макаренко на весь голос міг відверто і сміливо заявити: Я не розумію виховання без покарань».

У наші часи радянське вчительство і всі ті, хто так чи інакше має зв'язок з вихованням дітей, вже переконалися в тому, що педагогічна спадщина Макаренка — найвидатнішого радянського педагога — побудована на методологічних основах вчення основоположників марксизму-ленінізму, пройнята ідеями більшовицької партійності і пристрасним бажанням допомогти своїм досвідом вихованню підростаючих поколінь в комуністичному дусі.

Як педагог-новатор, як людина блискучих поривань у майбутнє, Макаренко сміливо прокладав нові наукові шляхи в радянській системі виховання людини нових комуністичних норм поведінки і діяльності. Але Макаренкові довелося витримати сувору боротьбу з реакційною, вороже настроєною частиною робітників освіти, з усякого роду «теоретиками», які намагалися спорочити його досвід, його основні педагогічні положення.

Автор брошури під назвою «О мерах поощрения и взыскания в школе» Магарик закидав Макаренкові обурливе обвинувачення в тому, що він нібито відстоює не тільки потребу покарань взагалі, але й, зокрема, потребу покарань фізичних. Автор названої брошури космополіт-наклепник Магарик пише: «Значення засобів примусу зовсім справедливо оцінено Макаренком. Ми з ним незгодні в одному, що ці засоби примусу обов'язково повинні репрезентувати собою фізичні покарання».¹ (Підкреслено нами. — Г. П. і Ф. Н.).

Під час дискусії в 1946 році на сторінках «Учительской газеты» подібні обвинувачення Макаренкові закидав і проф. Шимбір'єв.

Сподіваємось, що тепер не знайдеться жодної людини, яка, будучи більш-менш ознайоmlена із спадщиною Макаренка, повірила б у цей наклеп.

Макаренко — рішучий ворог фізичних покарань, рішучий ворог всього, що ображає і принижує особистість дитини.

З «Педагогічної поеми» нам відомий один факт на початку педагогічної діяльності Макаренка з вихованцем Задоровим. У стані гніву й образи, доведений до відчаю, Макаренко ударив Задорова. «Я пережив — писав Макаренко — усю педагогічну безглуздість, усю юридичну незаконність цього випадку...». У своїй лекції в січні 1938 року в Нарко-

¹ Див. стор. 74 названої книжки.

мосі РРФСР Макаренко дав таке пояснення цьому фактові з Задоровим: «Хто з вас читав мою книгу «Педагогічна поема», — говорив він, — той знає, що я почав з таких вимог, той знає історію з вихованцем Задоровим. Я вдарив його, але це виявило, по-перше, погану мою підготованість, як вихователя, погану мою озброєність педагогічною технікою й поганий стан нервів, розпач. Але це не була кара. Це така була вимога.

Першими кроками моєї роботи я доводив вимоги до краю, до насильства, але ніколи не карав моїх вихованців за провини, ніколи не карав так суворо і таким крайнім способом. Той мій злочин, що я описав, був не карою, а вимогою».

Цей випадок надзвичайно вплинув у свій час на вихованців Макаренка, бо вони побачили, відчули щирий людський гнів.

У своїй розмові з Галиною Стахіївною Макаренко, Антон Семенович з приводу цього факту говорив: «У «Педагогічній поемі» цей епізод необхідно було б вигадати, коли б його насправді не було, бо цей удар був адресований не Задорову, а безсиллю ідеалістичної педагогічної спадщини минулого, яка нічим не могла допомогти мені в першому скрутному становищі, а я вже був досвідченим педагогом із стажем. Потрібно тільки уважно прочитати мій текст в цьому місці і буде ясно, чому я повинен був розповісти про це в «Педагогічній поемі».¹

Удар Макаренка був спрямований проти педагогічних забобонів, проти неуцької безпринципної ідеалізації в педагогіці.

На запитання під час доповіді на тему «Виховання в сім'ї і в школі»: «А що ви думаєте про фізичні заходи впливу?» Макаренко дав рішучу відповідь: «Я проти фізичних методів впливу. І раніше був проти. Взагалі фізичної карі, як методу, я не можу припустити».²

Макаренко рішуче засуджує фізичну кару в родинному вихованні. Авторитет придушення «нічого не виховує, він тільки привчає дітей триматися далі від страшного батенька, він породжує дитячу брехню та людське боягузтво, і в той же час він виховує в дитині жорстокість».³

У «Книзі для батьків» Макаренко в яскравій і сильній формі наводить переконливі аргументи проти фізичних пока-

¹ Г. С. Макаренко розповіла авторам даної статті про цю глибоку думку Антона Семеновича, висловлену ним в розмові з нею, але ніде ним не опубліковану. З дозволу шановної Галини Стахіївни автори це висловлювання Макаренка наводять у своїй статті.

² А. С. Макаренко. Вибрані педагогічні твори, 1947, стор. 218.

³ Там же, стор. 230.

рань. Він звертається до батьків з такими словами: «Якщо ви б'єте вашу дитину, для неї це у всякому разі трагедія — чи то трагедія болю і образи, чи трагедія звичної байдужності та жорстокого дитячого терпіння. Але трагедія ця — для дитини. А ви самі, доросла, сильна людина, особа і громадянин, істота з мозком і мускулами, ви, що завдаєте ударів ніжному, слабкому, ростучому тілові дитини, що ви таке? Насамперед, ви нестерпно комічні, і, якби не шкода було вашої дитини, можна б до сліз реготати, спостерігаючи ваше педагогічне варварство. У найкращому разі, в самому найкращому, ви скидаєтесь на мавпу, що виховує своїх малят».¹

Таким чином, Макаренко доводить, що фізичні покарання образливі і для того, хто карає, і для того, кого карають.

Особливість радянського виховання, говорив Макаренко, полягає ще й в тому, що, караючи, колектив «вчиться контролювати» окрему особу, а кожна особа, кожний учень, переживши емоцію вирішення та осуду, тим самим притягується до досвіду морального життя.

Радянська система методів педагогічного впливу і покарання орієнтується не на одиницю, в її основі не може лежати «гіпертрофований індивідуальний підхід». Покарання, як засіб впливу, має значення, в першу чергу, для колективу, який накладає кару. «Захищаючи колектив у всіх пунктах його стикання з егоїзмом особи, колектив тим самим захищає й кожну особу та забезпечує для неї найсприятливіші умови розвитку. Вимоги колективу є виховними, здебільшого щодо тих, хто бере участь у вимогах. Тут особа виступає в новій позиції виховання — вона не об'єкт виховного впливу, а його носій — суб'єкт, але суб'єктом вона стає тільки виявляючи інтереси усього колективу. Це напрочуд вигідна педагогічна кон'юнктура. Захищаючи кожного члена колективу, загальна вимога в той же час від кожного члена сподіватиметься посиленої участі в спільній колективній боротьбі і тим самим виховуватиме в ньому волю, загартованість, гордощі».²

Методика покарання в системі комуністичного виховання, розроблена Макаренко, є не тільки формою контролю над одиницею, а має разом з тим виховне значення для цілого колективу і для кожного його члена, а також має значення, як традиція, для наступних поколінь вихованців в колективі.

Але необхідно ще раз підкреслити, що Макаренко ніколи не підносив кару на рівень абсолюту і негативно дивився

¹ А. С. Макаренко. Книга для батьків, 1940, стор. 254—255.

² А. С. Макаренко. Вибрані педагогічні твори, 1947, стор. 35—36.

на кару, як на усамітнений засіб впливу на дітей. Кара не принесе користі, якщо не забезпечено правильну організацію колективу, не створено здорову громадську думку, не налагоджено активну роботу органів самоврядування, якщо учні не гордяться своєю школою і не дорожать її добрим ім'ям. Макаренко зазначає, що не в покаранні, а саме в цьому полягає секрет успіху, а в покаранні виявляється стиль самої вимоги.

Про різні стягнення Макаренко писав, що вони не є таким уже «особливо великим благом». Він, як і інші видатні радянські педагоги, додержувався тієї правильної думки, що карі мають педагогічний ефект, коли використовуються розумною мірою і зрідка. В іншому разі покарання можуть тільки шкодити. При надмірному застосуванні кара втрачає своє виховне значення. Необхідно уникати такого становища, коли покарання ллються цілими потоками — одне за одним. В такому разі вони тільки нервують колектив.

В окремих випадках Макаренко зовсім не радить карати дітей. «Там, де колектив не на вашому боці, там, де колективу ми не перетягли на свій бік, — карати не можна. Там, де ваше вирішення буде вирішенням, що його заперечують всі, там кара справляє не корисне, а шкідливе враження; тільки коли ви відчуваєте, що колектив за вами і колектив думає так само, як і ви, і засуджує так само, як ви, тільки тоді можна карати».¹

Не радить Макаренко карати дітей за невиконану або невдало виконану ними роботу в зв'язку з відсутністю відповідного досвіду, бо це не їх провина. Потрібно вжити всіх заходів до того, щоб дитина доручену роботу виконала без покарання. Справа йде про виховання такої трудової дисципліни, коли людина робить неприємне для себе з задоволенням, бо це потрібно іншим. І тому за невиконану або погано виконану роботу карати не слід, бо це викличе у дитини огиду до трудового зусилля і буде дійсно вихованням у людини рабського ставлення до праці, що зовсім не відповідає умовам життя радянського суспільства, де праця є справою доблесті і героїства.

Покарання як засіб впливу на дітей Макаренко розподіляє на репресивні і нерепресивні. Ширше він використовує нерепресивні форми впливу і досить рідко стає на шлях репресій.

Макаренка намагалися обвинувачувати в стандартному підході до вихованців, в недооцінці педагогіки індивідуальної дії. Такі обвинувачення зовсім безпідставні і глибоко по-

¹ А. С. Макаренко. Вибрані педагогічні твори, 1947, стор. 98.

милкові. У своїй діяльності Макаренко завжди бачив і колектив у цілому і кожного конкретного вихованця, з усією його індивідуальною своєрідністю. Він проявляв виключну внахідливість щодо методів впливу на кожну окрему людинку особистість. Тому Макаренко був рішучим противником регламентації форм покарання. Кара, на його думку, повинна бути надзвичайно індивідуальною, надзвичайно пристосованою до окремої особистості. Але все ж таки, будучи ворогом всякого штампу і регламентації, Макаренко зазначає, що «і в галузі кари можуть бути певні закони та форми, що обмежують право карати».¹

На підставі довголітнього досвіду Макаренко прийшов до висновку, що накладати покарання може тільки керівник колективу чи збори колективу. «Я не уявляю собі здорового колективу, де можуть карати, мають право карати десять чоловік».²

Педагогічний досвід в колонії і в комуні таку форму організації покарань цілком виправдав.

Макаренко доводив, що і в школі, де умови роботи дещо відмінні від умов життя і діяльності колонії і комуні, право покарання повинно належати тільки директорів школи, а не кожному педагогові, бо це настільки тонка справа, що передовіряти її будь-кому іншому — це означає порушувати принципи єдиного центру впливу, єдності вимог і контролю. А ніщо так не шкодить справі виховання дисципліни, як розбіжності у вимогах. Тому Макаренко настоює на тій формі покарань, яка нам відома з життя колонії і комуні. «У комуні ім. Ф. Дзержинського, де я керував і виробництвом, і побутом, і школою, тільки я один міг карати. Це конче потрібно. Конче потрібно, щоб була єдина логіка кари, і щоб карання не було таким частим».³

Накладаючи покарання, Макаренко і колектив вихованців додержувались певних традицій, певної методики, що також мало велике значення в справі здійснення «мети позитивного дисциплінування».

Караючи за ті чи інші порушення, Макаренко додержувався такого принципу: вимагати в першу чергу від кращих, в першу чергу карати кращих, а гірших в останню чергу або й зовсім не карати.

Цей принцип Макаренко вважав за дійсно «наш радянський принцип», в основі якого і найбільша вимогливість і найбільша пошана до людей. «Кращі комунари — казав:

¹ А. С. Макаренко. Вибрані педагогічні твори, 1947, стор. 98.

² Там же, стор. 98.

³ Там же, стор. 98.

Макаренко — мої друзі, яким я можу довірити що завгодно, часто за дрібниці сиділи під хатнім арештом. Від таких я особливо вимагав, нічого їм не дарував».¹

Цей принцип, застосований на практиці Макаренком, попереджав зазнайство, самозаспкоєність, примушував і крадчих вихованців весь час морально удосконалюватись, стежити за собою.

«Я вважаю, — говорив А. Макаренко в своєму виступі в Харківському педагогічному інституті, — що педагог не повинен дозволяти ніяких хиб, і наші учні не повинні думати, що вони мають право на хиби. Ми повинні вимагати від людини ідеальної поведінки; інша річ, що ми цього не завжди досягаємо. Але в кожному разі буде якесь наближення до ідеалу — це нам і потрібно».²

З метою виховання почуття відповідальності, обов'язку, товаришування, Макаренко культивував дружбу між старшими і молодшими вихованцями, комплектуючи відповідно до цього загони колоністів і комунарів, причому на старшого покладалась відповідальність за поведінку молодшого.

«І коли колектив знає, що його крадчих членів карають в першу чергу, тоді кара набуває справжнього радянського відтінку. Новенький прийде, вкраде, ну його трохи «попаять», але не покарають. Якщо вкраде вдруге, втретє, його знову таки не карають. І новенький починає мріяти про той час, коли його почнуть карати, бо в цьому полягає довір'я до його людської особи. Ось умови дисципліни».³

У Макаренка немає психологічної ізольованості «дезорганізаторів» від останніх дітей, що досить часто трапляється в школі і буває іноді причиною ворожої всім заходам учителя її колективу класу впертості цих окремих «дезорганізаторів».

Кара, як метод впливу на дітей, завжди має своєю метою підкреслити негативні сторони в їх поведінці і в сполученні з іншими засобами впливу може мати з педагогічного огляду добрі наслідки. Зловживання карою, в якій би то не було формі, приводить до того, що дитина зневірюється в своїх силах, губить людську гідність. Дитина чи дитячий колектив в цілому, найшовши в собі сили до переборювання недоліків, міцнішає духом, підноситься у власних очах, що зміцнює волю і бажання до моральних дій. Щоденна ганьба і зловживання карою привчають дітей дивитися на себе зневажливо, як на «пропавших». Такі діти, згубивши самолюбство, непри-

¹ Стенограма виступу в Харківському педагогічному інституті від 19 березня 1939 р.

² Там же.

³ А. С. Макаренко. Вибрані педагогічні твори, 1947, стор. 173.

пустимо себе поводять, раз вони такі... «погані». Це трапляється і в сім'ї, і в школі, особливо з дітьми середнього шкільного віку. Замість чуйного ставлення до підлітка, іноді всі вчителі, починаючи від класного керівника, тільки ганьблять того чи іншого учня, і учень від такої «опіки» починає поводити себе ще гірше. В основі цього всього — недовір'я до дитини, зневажливе ставлення до її людської гідності, що викликає почуття приреченості і споневірювання.

Майже переважна більшість дітей, які потрапляли до колонії А. Макаренка, приходили з такими навіюваннями, тому нема нічого дивного, що ці діти «вільні» волею обставин, вірніше, зробивши себе вільними від загальноприйнятих в радянському суспільстві норм поведінки, пішли по шляху «романтики» життя безпритульного чи правопорушника, де панувала «свобода» грабунку, крадіжки та пригод.

Макаренко, глибокий і досконалий знавець психології дітей, навіть зовсім, як це видно з попереднього, відмовлявся від покарання новеньких, які приходили до колонії і до комуні. Він знав, що ці діти в переважній більшості все ви пробували в своєму короткому житті — і ганьбу, і лайку, і всі можливі форми покарання. Тому всі ці форми впливу, які стали для них звичною нормою життя, не будуть мати педагогічного ефекту до того часу, поки дітям не повернеться людська гідність. І тільки тоді, коли «новенькі» починають мріяти про той час, коли їх теж будуть карати, тобто тоді, коли вони в своєму моральному розвитку стануть урівень з кращими колоністами чи комунарами, тільки тоді, коли вони повернуть собі людську гідність, Макаренко вважав можливим застосовувати до них таку форму впливу, як кара. Це робило величезний психологічний злам у свідомості колишніх правопорушників і безпритульних. Вони дійсно починали мріяти про той час, коли їх почнуть карати, бо в карі зберігається повага до людини. І фактично, відмовлення від всякої карі становилося в педагогічному досвіді Макаренка найсильнішою карою.

Коли б Макаренко пішов звичайним шляхом, тобто з новенькими поведився так, як з ними поводитися до колонії, і за кожне порушення дисципліни вживав різних форм примусу, то в таких випадках він мав би різні варіації людини типу Васьки-злочинця з горьківського «На дне».

В колонії і в комуні, навпаки, навіть не згадували ніколи про минуле вихованця, не згадували ніколи і про будь-яку провину, якщо за цю провину вихованця вже покарав колектив.

На основі свого досвіду Макаренко обґрунтував теоретично дуже важливий принцип паралельного впливу у вихо-

ванні. Ця проблема заслуговує зокрема великої уваги. Відповідно до цього принципу паралельного впливу Макаренко практикував і такі форми впливу, в основі яких лежала відповідальність колективу за поведінку кожного окремого члена.

У нашому шкільному побуті і тепер іноді практикують покарання всього колективу класу за так звану «кругову поруку» (тобто за небажання класу «видати товариша»).

Але як тільки стає відомим «злочинець», здебільшого вступає в свої права та сама педагогіка гіпертрофованого індивідуального підходу, яку критикував Макаренко, педагогіка парна — учитель плюс учень, а колектив класу, учні класу з зітханням полегшення залишають школу, розбігаючись хто куди.

Макаренко підходив до цих питань принципово по-іншому. Він, як правило, практикував таку форму стягнення, в основі якої і особиста і колективна відповідальність за порушення дисципліни, контроль з боку колективу над особою.

«Петренко спізнився на завод. Увечері я дістаю про це рапорта. Я викликаю командира того загону, де перебуває Петренко, і кажу:

— У тебе спізнення на заводі.

— Так, Петренко спізнився.

— Щоб цього більше не було!

— Єсть, більше не буде.

Другого разу Петренко знову спізнився. Я збираю загін.

— У вас Петренко спізнюється вдруге на завод.

Я роблю зауваження всьому загону. Вони кажуть, що цього не буде.

— Можете йти!

Потім я стежу за тим, що там робиться. Загін сам виховуватиме Петренка. Він каже йому:

— Ти спізнився на завод, виходить, наш загін спізнюється.

Загін ставитиме величезні вимоги до Петренка, як до члена свого загону, як до члена колективу».¹

Кожен член колективу за такою системою вимогливості, за такою системою покарань, несе відповідальність за поведінку як всього колективу, так і його окремих членів. Навчигися наказувати собі самому, контролювати себе самого, — це вища форма дисципліни, це навичка, перш за все, до самогальмування. Гальмувати себе, говорить Макаренко, — це дуже складна справа, в дитинстві вона не приходить від простої біології, її можна тільки виховати. І якщо вихо-

¹ А. С. Макаренко. Вибрані педагогічні твори, 1947, стор. 106.

вчитель не подбав про те, щоб виховати гальмування, то його й не буде.

«Гальмувати себе треба на кожному кроці; це повинно ввійти в звичку. І комунари прекрасно знають, що людина без гальма — це зіпсована машина. Це гальмування виявляється в кожному фізичному та психічному рухові, особливо воно виявляється в суперечках та неладах. Як часто діти сваряться через те тільки, що вони не вміють стримувати себе».¹

Наявність розумної системи покарань в загальній системі виховання, в основі якої і особиста і колективна відповідальність за поведінку, якнайкраще впливає на виховання у дітей волі, навичок самогальмування, без чого неможлива ніяка плідотворна робота.

Із слів Макаренка нам відомо, що в колонії ім. Горького, особливо в перші роки її існування, йому доводилося більше «диктаторствувати», ніж у комуні ім. Дзержинського. У комуні, спираючись на попередній досвід, маючи дещо відмінний склад вихованців, Макаренко мав можливість створити комуністично цілеспрямований дитячий колектив, в якому питання дисципліни вже не набували такої гостроти, як це було в колонії імені Горького. У комуні вимога мала значно більш тонкий, м'який та філігранний характер.

Тут Макаренко розподіляв дітей на дві категорії. До першої категорії належали вихованці — це новаки, які ще не стали твердо на шлях моральних дій, які ще не завоювали повного довір'я до себе з боку колективу комуні. До другої категорії належали діти, які одержали звання комунара. Це діти, що вже стали справжніми членами колективу комуні, твердо стали на шлях морального життя. Комунари одержували значок «Ф. Д.» — Фелікс Дзержинський. І з того часу, як комунар одержував цей значок, йому зобов'язані були вірити на слово, якщо справа торкалась його особисто. Відповідно до цього розподілу Макаренко ставив окремі різні вимоги до вихованців і до комунарів, карав комунарів особливим чином за порушення дисципліни. Для комунарів була тільки одна кара — «арешт». Тільки комунари могли бути покарані «арештом», а вихованців арештом не карали. Для них була інша система покарань.

Суть покарання арештом, із слів Макаренка, полягала ось у чому: «арештований» відсиджував певну кількість годин у кімнаті керівника комуні, не маючи права втручатись у справи і розмови, які відбувались на його очах. «Арештований» міг говорити тільки з Макаренком. Арешт ніде не за-

¹ Там же, стор. 141.

писувався, і покараний арештом міг обрати самотійно найбільш влучний час для себе, щоб відбути кару. Макаренко в своїх ділових розмовах з іншими, в присутності покараного комунара, намагався справу вести так, щоб розмова торкалась і арештованого: «Якщо він, скажімо, розбив шибку, то у розмові з ким-небудь скажу: «якщо їхатимете до міста, то купіть, будь ласка, ящик скла, а то от у нас шибки почали бити. Ви кажете грошей нема? Як же ж так? Що ж ми робитимемо? Якщо заарештований дівчинку зачіпив або образив, то на цю тему теж доводилося кілька разів закинути слово. Але я ніколи не дозволяв собі докоряти провинного просто у вічі: ось, мовляв, ти що зробив, як це не гаразд. У комуні було таке правило: якщо покарано і сказано «єсть», то більше про провину говорити не можна, це вважалось непристойним. Поки кари не накладено, то ми і збори влаштовуємо і чого тільки не говоримо. Але якщо постанову ухвалено, якщо певну кару накладено, то вважалось зовсім непристойним говорити про ту провину, за яку вже покарано. Це дуже важлива традиція, вона врятовує покараного від будь-якого глузування з нього».¹

Рішення про виключення з комуні виносились на загальні збори комунарів. Макаренко і самотійно міг прийняти таке рішення, але, керуючись принципом паралельного впливу, маючи на увазі, що покарання має значення не для одного покараного, а й для тих, хто накладає кару, питання про виключення з комуні він виносив на обговорення загальних зборів, де і ухвалювались відносні рішення. За визнанням Макаренка, за 8 років існування комуні було виключено всього чоловік 10.

Громадська думка в системі виховних впливів у колонії і в комуні мала велике значення. Сама постановка питання для обговорення на загальних зборах вже вважалася одним з найтяжчих покарань.

«Я можу викликати до себе найвідчайдушніших «дезорганізаторів», як у нас кажуть, і сказати їм:

— Завтра ставлю питання на загальних зборах.

— Антоне Семеновичу, будьте ласкаві, робіть що хочете, як хочете покарайте, тільки не ставте питання на загальних зборах!

А чому боялись загальних зборів? Треба вийти на середину кімнати, стати й відповідати на всі сторони. Ото й усе. Це не ганьба, а відповідальність перед колективом».²

¹ А. С. Макаренко. Вибрані педагогічні твори, 1947, стор. 155.

² Там же, стор. 206.

Дійсно, прилюдний «звіт» перед усім товариством сам по собі міг уже бути серйозним попередженням для винуватого. Обговорення такого «звіту» завжди провадилось на високому рівні ідейності і критики. Макаренко справедливо зазначає, що таким шляхом «виховання почуття відповідальності перед колективом дається нелегко, але зате це дуже сильний засіб позитивного впливу на дітей. До того ж розв'язується разом з тим кляте, болюче питання, про яке ми говоримо в наших школах: «не виказувати товаришів».¹

Сила впливу громадської думки на зборах комунарів була надзвичайна, і рішенням колективу підкорялись всі без заперечень.

Вихованців у комуні карали шляхом надання позачергових нарядів або залишали без відпустки: у вихідний день покараний не міг нікуди піти.

За порушення дисципліни Макаренко міг також задержати вихованцю видачу кишенькових грошей, тобто не дати йому грошей на руки з його заробітку, а покласти до ощадкаси, звідки він без підпису Макаренка нічого одержати не міг.

Накладати такі стягнення на комунарів — казав Макаренко — я не міг, не мав права. Для комунарів була одна кара — арешт, а на вихованця я не міг накласти арешту, він ще до цього не доріс. В практиці Макаренка була ще одна форма покарання, яку дуже рідко практиковано — це догана перед строем, що провадилась у виключно серйозній, урочистій обстановці.

Майстерно користувався Макаренко такою формою покарань, в основі яких лежить метод природних наслідків. Аналізуючи метод природних наслідків у тому вигляді, в якому він мав місце в практиці Макаренка, ми повинні зазначити, що тут немає нічого спільного з тим, про що писав у свій час по цьому питанню Жан Жак Руссо в своєму романі «Еміль або про виховання». Метод природних наслідків у Ж. Ж. Руссо застосовується і обгрунтовується як універсальний усамітнений метод впливу, що, зрештою, веде дітей на шлях індивідуалізму, анархії. Метод природних наслідків у педагогічній теорії і практиці Макаренка — це якраз один з методів цілої системи боротьби з індивідуалістичним свавіллям за міцну, свідому дисципліну.

Кожен колоніст і комунар знав наслідки, які тягне за собою те чи інше порушення встановленого ладу життя.

Новий колоніст — Ігор Чернявін — свідомо порушив встановлений в колонії лад життя, прийшов до їдальні снідати

¹ Там же.

з запізненням. Між ним і черговою колоністкою Клавою відбулася така розмова:

— Чого ти в їдальню прийшов?

— З вашого дозволу... їсти.

— Їсти? Хіба тобі не пояснили? Спізнитися можна не більше, як на п'ять хвилин. Роздачу закінчено 20 хвилин тому. Їдальня готується до другої зміни. Тобі пояснили?

— Мені говорив товариш Зорін, але я випустив з уваги.

— Випустив з уваги?

Не чекаючи його відповіді, Клава рушила до виходу. Це обурило Ігоря. Вона розмовляти з ним не хоче? Невже ж тут уявляють, що йому невідомі радянські закони? Ігор зробив крок вперед і опинився перед Клавою.

— Дозвольте, — виходить так, що ви мене позбавляєте сніданку?..

— От який ти дивак! Ти сам себе залишив без сніданку.. Чому ти не прийшов?»¹

У житті колонії і комуни можна знайти не один приклад подібного роду стягнень, в основі яких метод природних наслідків.

Всі горьківці і дзержинці знали свої права і обов'язки.

Методика «своєння» кожної новенької дитини, методика «переробки новенького», тобто ознайомлення його з нормами поведінки, з кодексом правил життя колонії чи комуни, здійснювалося таким шляхом: з числа старших загартованих колоністів чи комунарів визначався шеф до новенького, який і давав останньому відповідні пояснення, вводив його у життя колонії чи комуни. Новенький з перших же днів був поінформований про все, в тому числі і про відповідальність за виконання встановленого ладу. Таким чином, без щоденних загроз, без зайвих нотацій і настанов, діти, вступаючи до життя в колективі, завдяки відповідним заходам і на своєму власному практичному досвіді усвідомлювали собі права і обов'язок відповідальності. Цими міроприємствами Макаренко знімав загрозу покарання, як засіб попередження порушення дисципліни, уникаючи пригнічуючих елементів у вихованні, що шкодили розвиткові почуття відповідальності.

Замість зловживання загрозою кари, Макаренко радить поставити дітей в такі умови, щоб діти на власному досвіді відчули наслідки «небажаності тих чи інших вчинків і дій».

Щождо нерепресивних форм стягнень, то Макаренко користувався ними з майстерністю талановитого педагога, відповідно до вимог конкретної ситуації.

¹ А. С. Макаренко. Прапори на баштах, стор. 89.

Погляд, тон, жест, мовчанку — все це Макаренко умів майстерно використовувати, щоб виявити своє ставлення до кожного вихованця. «Я міг би, — розповідав Макаренко, — покликати до себе того, хто нагрішив, та відчитати його. Але я так не робив. Я пишу йому записку з проханням прийти неодмінно увечері, неодмінно об 11 годині. Я навіть нічого особливого йому не говоритиму, але до 11 години вечора він ходитиме, чекаючи моєї розмови. Він сам собі багато чого скаже, йому скажуть товариші, і він прийде до мене вже готовий. Мені вже не треба нічого з ним робити. Я йому тільки скажу: «Добре, йди». І в цього хлопчика або дівчинки неодмінно відбуватиметься якийсь внутрішній процес».¹

Перечитуючи спадщину Макаренка, можна переконатися в тому, що він дійсно майстерно використовував нерепресивні та репресивні форми стягнень, як засоби впливу на дітей, з метою виховання в них радянської дисципліни боротьби і перемоги.

Критикуючи частину вчителів за безпорадність, за потурання недолікам учня, за підігрування, сусюкання, замість того, щоб виховувати, переборювати недоліки в характері учнів, Макаренко пропонує школі і вчителям карати за порушення дисципліни і зокрема радить школі додержуватися такої системи стягнень: — зауваження віч-на-віч, зауваження перед класом, зауваження перед загальними зборами школи, догана в наказі по школі, позбавлення шкільного квитка, — підкреслюючи при цьому, що безкарність у школі неодмінно обертається в беззахисність частини учнів.

У своїх працях Макаренко зокрема детально обґрунтовує такі елементи дисциплінування, як приваблювання, примушування і заохочення.

І приваблювання, і примушування, зазначає Макаренко, повинні зазнавати деякого розвитку. Одна справа приваблювання подарунком, нагородою, премією або якими-небудь благами для окремої особи, а інша справа приваблювання естетикою вчинку, його гарною внутрішньою суттю. Те ж саме відносно примушування. У першому випадку примушування може бути виявлено в примітивній формі, у формі доведення або переконання. У кращому разі примушування висловлюється натяком, усмішкою, дотепом.

Примушування та приваблювання можуть мати найрізноманітніші форми в розвитку колективу.

Макаренко вказує, що в комуні імені Дзержинського останніми роками, коли вихованців преміювалося на виробничій, моральній або побутовій ділянці, було таке ступенювання

¹ А. С. Макаренко. Вибрані педагогічні твори, 1947, стор. 191.

премій: подарунок, грошова премія й — найвища нагорода — подяка в наказі перед строем, що не супроводжувалося ніякими подарунками, ніякими матеріальними приємними речами, і за цю подяку билися найкращі загони. «За що билися? За те, що спеціально в цей день всі за наказом надівали парадні костюми з білими комірцями й вензелами, за наказом на майданчику шикувалася вся комуна у військово-стройовому порядку. Виходить оркестр, підходять всі викладачі, інженери, інструктори, стають окремою шеренгою. Дається команда: «Струнко». Виноситься прапор, оркестр грає салют, і після цього виходжу я та той, кому оголошується подяка і читається наказ: «На підставі постанови загальних зборів комуни за те і за те ось такому висловлюється подяка».

Це найвища нагорода. І таку подяку записувалося в щоденник загону, в щоденник комуни та на Червону Дошку, що ось такий загін або ось така особа перед строем такого там числа дістала подяку. Це найвища нагорода, яка можлива в багатому на емоції, в багатому на почуття, на моральні якості та на пошану до себе колективі. Але до цього треба йти, починати з цього не можна. Починати треба з примушування більш примітивного типу, з деяких матеріальних та інших заохочувань у кожному окремому випадку, наприклад, театр тощо».

« »

Заохочення в різних формах, яке так широко застосовується в нашій країні, як метод впливу на маси, у своїй основі має позитивну оцінку діяльності і цілих колективів і окремих людей. У нашій країні широко застосовується заохочення як морального, так і матеріального характеру.

Відчуття нового — дорогоцінна якість справжнього більшовика, — вчить товариш Сталін. Радянські люди новатори, які встановлюють нові норми і вимірники в різних галузях діяльності, люди блискучих наслідків у своїй праці на користь Батьківщині, висуваються у нас на краєчку, відповідальнішу роботу, на керівну державну роботу, нагороджуються орденами і медалями, їх кращий досвід широко пропагується. Такі люди мають підтримку товариша Сталіна, партії, уряду, всього нашого народу. Вони, окрилені успіхами, ще з більшим запалом працюють, вчаться працювати, щоб дати ще кращі наслідки своєї праці на користь Батьківщині, отже, на користь собі.

Заохочення і підтримка викликає трудовий виробничий ентузіазм у людей нашої країни, дає силу, віру в свої сили, зміцнює нове, прогресивне в боротьбі з відсталим старим.

Якщо заохочення має такий вплив на свідомість і поведінку дорослої людини, то ще в більшій мірі воно впливає на дітей. Усі діти позитивно, як правило, реагують на заохочення, відчуваючи задоволення, і прагнуть до кращої поведінки, до кращого виконання роботи, щоб ще раз відчути це задоволення. Кращі оцінки за встигаємість і поведінку, похвальні грамоти, золоті і срібні медалі, подарунки — всі ці елементи заохочення використовує радянська школа, як метод позитивного впливу на дітей, з метою піднесення рівня навчально-виховної роботи.

У нашій країні кожний робітник всіляко заохочується до піднесення продуктивності праці.

Добиватися кращих показників своєї праці потрібно привчати і радянських дітей ще на шкільній лаві.

Тому заохочення, як метод позитивного виховного впливу на дітей, посідає не останнє місце в методиці комуністичного виховання, розробленої Макаренком. Макаренко розглядає заохочення, як певну форму вимогливості. Він підкреслює, що і покарання, і заохочення — це, власне, вимогливість, тільки в різних її формах. Цю ж думку висловлював у своїх виступах і М. І. Калінін:

«Зовнішньо це, немов би, цілковита протилежність: з одного боку, присвоєння звання «Герой Соціалістичної Праці», нагородження орденами, починаючи з «Ордена Леніна» і кінчаючи медалями, а з другого боку, Указ, яким запроваджується застосування карального елемента в справі зміцнення дисципліни праці. Але по суті — це заходи того самого порядку. Вірніше: ці заходи сприяють досягненню тих самих результатів».¹

Говорячи про інші елементи дисциплінування, які, зрештою, «теж по суті будуть вимогами», але висловленими не в такій рішучій формі, Макаренко і має на увазі заохочення у вигляді приваблювання і примушування. «Ці дві форми є ніби виявленням в слабкій формі вимоги».

Два терміни — приваблювання і примушування, — Макаренко розкриває як тонкі нюанси заохочення.

Отже, всі форми вимогливості, як методи впливу, Макаренко розглядає не статично, а в процесі їх діалектичного розвитку, в залежності від розвитку колективу, від стадії розвитку колективу, від конкретних умов.

Макаренко підкреслює, що хороший вихователь, звичайно, для кожного випадку знайде дуже багато нюансів, коли він зможе застосувати і приваблювання, і примушування, і загрозу, і вимогу.

¹ М. І. Калінін. Про комуністичне виховання, 1947, стор. 65.

Зводячи всю систему стягнень і заохочень до певних форм вимогливості, Макаренко підкреслює разом з тим відмінність цих форм вимогливості між собою. В основі заохочення, перш за все, вимогливість людини до себе самої — досягти найкращих наслідків своєї діяльності, яка посилюється визнанням кращих досягнень з боку колективу. Це все психологічно пов'язується з задоволенням людини і від наслідків своєї діяльності, і від визнання цих наслідків колективом, що підносить людину, зміцнює її віру в свої сили.

В основі стягнень — контроль і вимога в рішучій сильній формі з боку колективу, засудження колективом людини, яка невдало, незадовільно діє, порушує дисципліну і т. п. Під впливом засудження у такої людини колективна вимогливість в умовах радянської системи виховання підсилюється вимогливістю до себе самої і викликає прагнення діяти краще, стати кращим. Примус, як ми зазначали вже раніше, для особи морально і психологічно пов'язаний з незадоволенням своєю поведінкою.

На цих питаннях ми фіксуємо увагу, щоб підкреслити, що це все дає нам можливість розглянути проблему стягнень і заохочень, як проблему вимогливості. Ця думка справедлива вже тому, що заохочення, хоч вони і пов'язані з будь-якими благами для окремої особи, не повинні, не можуть виводити людини з-під загальних вимог підпорядкування колективу, не повинні, не можуть вести людину шляхом прагнень стати понад колективом. Система заохочень, в основу якої покладено особистий успіх, конкуренцію, що дає внаслідок зазнайство і т. п., властива буржуазній системі виховання і не має нічого спільного з системою заохочень, яка сформульована Макаренко і має місце в нашій радянській школі.

Макаренко прагне виховати особистість великої ініціативи і блискучих поривань у майбутнє. Це цілком відповідає вимогам історично нового, прогресивного радянського суспільства.

Комунізм — це невіддільний рух від нижчих до вищих форм суспільного життя. Тому нам потрібні люди-новатори, які не для власної користі, а на вимоги колективу, суспільства могли б досягати найкращих наслідків своєї діяльності. І цілком зрозуміло, що ці люди не можуть навіть здалека нагадувати собою людей типу героїв Джексона Лондона — людей виключно особистого успіху.

Заохочення, як метод впливу, ми повинні підпорядковувати вимогам виховання колективіста, а не індивідуаліста. Коли ж ми будемо розглядати заохочення, як метод впливу поза межами вимогливості і підпорядкування особи колекти-

ву, то ми повернемося до тієї ж системи заохочень, яка панувала в старій царській школі, яка панує в сучасній буржуазній школі і в основі якої — тільки особистий успіх, тільки особисте задоволення собою і наслідками своєї діяльності.

Деякі відомі педагоги минулого висловлювалися проти заохочення, як методу впливу на дітей, обгрунтовуючи це тим, що дитина, замість свідомого ставлення до діяльності, починає засвоювати собою все те, чим вона може відзначитися від інших і одержати приємну похвалу і відзнаку. Відомий педагог Каптерев звертав увагу на те, що в школі система заохочень сіє розклад у колективі, що, зрештою, це не тільки не підносить, але знижує рівень дисципліни. Мова йшла, звичайно, про дореволюційну школу. Маючи на увазі принципово інше спрямування системи заохочень, як методу впливу, ми тепер, у наші радянські часи, не можемо визнати за правильні думки Каптерева, Лесгафта та інших.

Але слід зазначити, що Макаренко системою заохочень, як методом виховання свідомої дисципліни, користується дуже обережно, більш обережно, ніж системою стягнень, уникаючи цим помилок, пов'язаних з перехвалюванням дітей, що може повести до зазнайства і переоцінки дітьми власних сил і можливостей. А звідси замість піднесення діяльності — її занепад. Зайве зловживання заохоченнями може виховати з дитини підлабузника і кар'єриста.

Але разом з тим Макаренко показує нам, який величезний психологічний злам може викликати у дітей, особливо у колишніх безпритульних дітей, довір'я до їх сил і можливостей. Макаренкові доводилось мати справу в переважній більшості з дітьми, яких спіткала недоля в їх короткому ще житті, до яких встановилось загальне недовір'я як до «босяків», як до «соціальних покидьків», при зустрічі з котрими потрібно міцніше притиснути кишені. Заохочення, як метод впливу на дітей, у Макаренка є результатом його найважливішої формули: якомога більше вимог до дітей і якомога більше пшани до них.

Довір'я і пошана до колишніх правопорушників, віра в їх сили проявлялись зокрема в прилюднім визнанні як їх особистих досягнень, так і досягнень цілого колективу. Це викликало і підносило власну енергію дітей, зміцнювало їх волю, викликало бажання діяти в правильному напрямкові, який заохочувався. Позитивний досвід діяльності приводив до зміцнення дисципліни, удосконалення поведінки, сприяв вихованню навичок сполучати особисте і громадське, особисте підпорядковувати громадським інтересам. Щоб не губити великого виховного ефекту заохочень, як методу позитивно-

го впливу, Макаренко підкреслював: „Я ворог зайвих заохочень“.

У своїх лекціях для батьків Макаренко прямо радить бути обережними з заохоченнями. Навіть словесною похвалою він не радив ніколи зловживати.

Заохочення, як метод виховного впливу, Макаренко викривав тільки тоді, коли відчуває, що це буде мати повний позитивний педагогічний ефект. Щоб заохочення не перетворювалося в мету, заради якої діти прагнуть до найкращих наслідків, він не радить заохочувати дітей авансом. Ніколи непотрібно, — говорить він, — об'являти наперед будь-які премії чи нагороди, бо в таких випадках свідомість і почуття задоволення будуть скеровані збочено, діти відчуватимуть задоволення не від діяльності, а тільки від нагороди. Завдання ж полягає в тому, щоб діти, перш за все, прагнули до кращих наслідків завдяки задоволенню від процесу своєї діяльності, від наслідків своєї діяльності, а заохочення лише підносило б на вищий рівень ці моральні наслідки діяльності. Заохоченням, як методом впливу, Макаренко користувався майстерно. У одного вихованця він викликав психологічний злам і спрямовував на шлях моральних дій широким довір'ям (випадок з Карабановим), з другим він ставав в більш інтимні, товариські відносини, що впливало позитивно на моральний розвиток (приклад з Вандою), у третього звертався до його почуття честі і т. п.

Крім цілої системи заохочень, головним чином, морального характеру, розрахованої на окрему особу, Макаренко практикував і систему заохочень, в основі якої вплив на цілий колектив і вплив на окрему особу за допомогою колективу. «Метод вибуху», про який Макаренко так докладно говорить у зв'язку з завоюванням Куряжа, в своїй психологічній основі є своєрідним заохоченням. До системи колективних заохочень можна віднести красивий лад життя, естетику дисципліни, систему преміювання подарунками і грошми, що практикувалося в останні роки життя комуні ім. Дзержинського.

Матеріальні заохочення Макаренко відносив до нижчих форм, а вищими формами вважав моральні заохочення. У комуні Дзержинського, як ми вже зазначали, кращим заохоченням вважалась подяка за наказом, об'явлена по комуні, хоч вона не супроводжувалась ніякими подарунками, ніяким матеріальним задоволенням. Відзначення кращих досягнень діяльності того чи іншого комунара робило великий вплив і на того, кому виносилась та урочиста подяка, і на всіх присутніх, які колективно шанували кращі наслідки одного із членів свого колективу.

В системі заохочень, яку практикував Макаренко, є надзвичайно цікава і важлива, доцільна форма заохочення — це авансування особи. Макаренко так описує цей вид заохочення: «У загоні більшість — відмінники. З 12 чоловік — 10 відмінники. Загін висувається на перше місце. Загін дістає певні переваги, премію, чи, наприклад, кілька походів до оперного театру. Ми мали щодня кілька квитків до театру. Однаково і відмінники йдуть, і ті, що не мали відмінно, а мали навіть погані оцінки. Вони користуються з того, що дістав загін. Здавалося б, — несправедливо, а насправді, надзвичайно корисно, бо такий собі Петя, що серед відмінників іде до театру, почуває себе ніяково. Він не заробив, а дістає те, що заробили його товариші, і це є для нього мовчазним моральним зобов'язанням. Наступного місяця він із шкури пнутиметься, а наздоганятиме кращих...».¹

Така вимогливість заохочення в педагогічному досвіді Макаренка. «Справді, — додає Макаренко, — інколи такий Петя приходить і каже: «Переведіть до іншого загону. Там усі відмінники, я не хочу. Вони до театру йдуть і мені кажуть — ось квиток, чого він пропадатиме, йди!».

Макаренко підкреслює, що таке авансування особи через колектив дуже допомагало у виховній роботі.

Тут не об'ява премії наперед, а авансування особи, яке веде до збільшення вимогливості з боку членів колективу — відмінників, спрямованої на те, щоб і окремих член цього колективу теж «з шкури виліз, а вийшов у відмінники».

Система стягнень і заохочень, застосована в педагогічному досвіді Макаренка, яка одержала теоретичне обґрунтування в його працях, є важливим фактором виховання свідомої дисципліни, одним з шляхів творчого вирощування кожної окремої людини.

Конкретні форми стягнень і заохочень, які практикував Макаренко в колонії і в комуні, як методи впливу на дітей, з метою виховання свідомої міцної дисципліни не можуть бути перенесені механічно в практику школи. Особливість умов роботи тих дитячих установ, в яких доводилось працювати Макаренкові, відбилась на конкретному змісті системи покарань і заохочень, але принципи, на яких заснована система покарань і заохочень у Макаренка — це радянські принципи, які можуть і повинні бути основою в роботі школи в справі виховання у дітей міцної свідомої дисципліни.

¹ А. С. Макаренко. Вибрані педагогічні твори, 1947, стор. 106.

Воспоминания

РАБОТА А. С. МАКАРЕНКО НАД СОЗДАНИЕМ
„ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПОЭМЫ“

17 мая 1927 года в колонии им. Максима Горького был торжественный званый вечер: колонисты праздновали первую годовщину переезда в Куряж, «преображения» куряжан¹ и создания нового мощного коллектива. Ребята умеют удивительно интенсивно жить, и постороннему посетителю трудно было даже представить себе, что только год назад «строй горьковцев и толпа куряжан стояли друг против друга на расстоянии семи-восьми метров... и молчали», — так очевидно было теперь единство этого весёлого, приветливого и дружного коллектива.

Гостей собралось много: шефы, начальство, знакомые и друзья, — в Харькове уже хорошо знали и любили колонию. Да и колонисты были очень внимательны к гостям. Каждому приглашённому заранее были приложены на квартиру изящно оформленные извещения: на безукоризненном листке ватмана небольшая виньетка акварелью (работа кружка изобразительных искусств), каллиграфически написанное именное обращение и программа праздника: в 5 часов торжественное собрание; в 6 начало спектакля „сцены“ Горького „Враги“; после спектакля: гулянье, оркестр, иллюминация и фейерверк.

Торжественное собрание началось в „прохладном клубе“, так ярко описанном Антоном Семёновичем в „Педагогической поэме“, клубе, который в апреле 1926 года „насилу вместил массу человеческой руды“ куряжан и где в то время в „черновато-грязном море клифтов“, всклокоченных причёсок и ржавых запахов мёртвыми круглыми пятнами стояли лица, безучастные, первобытные, с открытыми ртами, с шероховатыми взглядами, с мускулами, сделанными из пакли... Было очень трудно, почти невозможно, поверить, что прошёл толь-

¹ Слова в кавычках без специальных сносок — из „Педагогической поэмы“.

ко один год с тех пор, как в этом самом зале, где сейчас с такой спокойной уверенностью рассаживались стройные, улыбающиеся горьковцы, с этой же сцены, так празднично украшенной сегодня цветами и знамёнами, куряжская «податливая пацанья икра» выслушала «декларацию» горьковцев и так неузнаваемо переродилась. Но такова животворящая, непобедимая сила советского организованного коллектива! Комсомольцы-горьковцы в свою «декларацию» вложили пропасть инициативы, остроумия, широкого русского размаха и скрупулёзной американской арифметики, прибавив к этому умеренную дозу горьковского перца, хорошей товарищеской любви и любовной товарищеской жестокости», а Макаренко и коллектив педагогов вложили своё умноженное энтузиазмом мастерство. И свершилось то, что должно было свершиться: толпа уступила силе организованного квалифицированного действия: «Куряжане безоглядно захотели стать членами горьковского коллектива хотя бы уже потому, что это был коллектив, ещё неиспробованная сладость в их жизни».

В этот знаменательный день годовщины «Завоевания Куряжа» горьковский коллектив «открыто блистал во всём своём величии и красоте», и скромный колони́йский праздник, «хотя он и выражал только одно из молекулярных явлений нашей эпохи», был убедительной демонстрацией всепобеждающей силы советской воспитательной системы. Нельзя сказать, что присутствующие вполне представляли себе тогда историческое значение «победного марша» горьковского коллектива, но все — и хозяева и гости — были радостно взволнованы необычностью этого детского праздника, который был так организован, что не чувствовалось никакого напряжения. Праздник был естественной органической частью всей системы режима, дисциплины и труда этих счастливых советских детей.

Сам Антон Семёнович глубже и яснее других оценивал в то время силу своего эксперимента, который, по мнению великого прозорливца Горького, «имеет мировое значение.»¹ Летом 1927 года в одном из писем Антон Семёнович писал мне:

«Сейчас 11 часов. Я прогнал последнего охотника использовать мои педагогические таланты и сдинокий стою перед созданным мною в семилетнем напряжении моим миром. Не думайте, что такой мир очень мал. Мой мир в несколько мириад раз сложнее вселенной Фламариона и, кроме того, в нём отсутствуют многие ненужные вещи фламарионовского мира, как-то: звезда Сириус или Альфа Большого Пса, но зато в моём мире есть множество таких

¹ Из письма М. Горького к А. С. Макаренко от 30 января 1933 года.

предметов, которые ни один астроном не измерит при помощи самых лучших своих трубок и стёклышек.

Мой мир — люди, моей волей созданная для них разумная жизнь в колонии и постоянная сложная и тонкая борьба со стихией утверждающих себя я.

Мой мир — мир организованного созидания человека. Мир точной сталинской логики, но в колонии столько своего, что — это мой мир».¹

В день праздника гости очень мало видели Антона Семёновича, он занят был пьесой. «Шестой» А «сводный»² ставил трудную и сложную пьесу «Враги», и Антон Семёнович, кроме обычных своих обязанностей по театру: администратора, художественного руководителя, зав. литературной частью, главного режиссёра, постановщика и суфлёра, участвовал в этой пьесе как актёр, — играл Николая Скроботова, товарища прокурора. «Терпеть не могу этой роли, говорил Антон Семёнович, но ребятам нельзя играть врагов, так сильно и лаконично написанных. Приходится самому играть».³

После спектакля мы вместе с Антоном Семёновичем вышли во двор. Прозрачные майские сумерки были расцвечены длинными гирляндами разноцветных лампочек, благоухала матиола, звенели серебряные дисканты пацанов, звучал молодой смех и весёлый говор, далеко в конце огромного двора щебетали девочки. Иногда в эту сложную симфонию вечера вступал колонийский оркестр. Мы сели с Антоном Семёновичем на скамейку под старой развесистой монастырской липой и говорили о празднике, о ближайших планах и далёких путях колонии. Антон Семёнович был очень оживлён и разговорчив в этот вечер, что редко с ним случалось, обычно он больше слушал других, чем говорил сам.

А когда у пруда взлетела первая ракета, Антон Семёнович юнцшески легко поднялся и позвал меня посмотреть отражение фейерверка в воде. Он долго молча, задумчиво следил за причудливой игрой огня в неподвижной глади пруда. В этом человеке не было ничего шаблонного, обыденно-скучного, он всегда был самим собой, он умел владеть своими мыслями, поступками и чувствами, как виртуоз-музыкант владеет своим инструментом. Это высшая форма выражения человечности.

При многоцветном мерцании тающих во мраке ночи звёзд фейерверка Антон Семёнович впервые тогда сказал

¹ Из письма от 2 июня 1927 года.

² «Педагогическая поэма», Гослитиздат, 1944 г., стр. 271.

³ Собственные слова А. С. Макаренко взяты из моих записных книжек. (Автор).

мне: «Я пишу книгу о колонии, о нашей работе и борьбе, может быть о себе... Но только это секрет. Потому что толк из этого едва ли будет». И рассказал о своём первом литературном дебюте и об отрицательном отзыве Горького: «Я очень благодарен Алексею Максимовичу за его прямоту. Гораздо проще было написать ни к чему не обязывающий нейтральный отзыв, и вышел бы из меня неудачный писатель, а сейчас я неплохой педагог и люблю своё дело. Трудно сказать, что к лучшему, что к худшему: были бы у меня книги, пусть даже удачные, но не было бы моих замечательных горьковцев... А с ними и о них можно и книгу написать».

В 11 часов плавные звуки вечернего сигнала: «Спать пора, спать пора, колонисты, день закончен, день закончен трудовой...». Погасли огни колониального праздника и, замирая в далёком эхе, унесли радостный шум юношеского веселья. В сгустившемся мраке звёздное небо ласковее замигало над колонией тонкими длинными лучиками и слышнее стали бесшумные шорохи ночи. В этом уютном тёплом мире безмятежным сном спала молодая сила горьковцев, надёжно защищённая волей и разумом сильных людей, которые «так отлично умело любили»¹ и требовали. Но сколько надо было положить героического труда и самоотверженности, растворённых в трудовых мгновениях будней, чтобы создать этот жизнерадостный пафос детского труда, отдыха и покоя!

Как в хорошей большой семье, когда уснут дети, особенно задушевыми бывают беседы взрослых, так и в колонии Горького именно в такое время, по старой традиции, в квартире Елизаветы Фёдоровны Григорович² собирался педагогический коллектив, чтобы дружеской вечеринкой продолжить и закончить день праздника. На таких вечеринках особенно была видна тесная товарищеская рабочая спайка и организованность этого руководящего коллектива: было много веселья без принуждённости и остроумия без злости.

Этот вечер Антон Семёнович открыл «похвальной речью в честь советских женщин». Он сам так назвал своё выступление и очень искусно стилизовал его в духе дифирамбов екатерининской эпохи, наполнив его самым злободневным содержанием. Потом присутствующие потребовали слова самого малословного человека в колонии Тимофея Денисовича Татарина.³ Он сопротивлялся, сколько мог, но дисциплина в колонии есть дисциплина, — Тимофей Денисович поднялся

¹ Из письма М. Горького

Е. Ф. Григорович, см. Екатерина Григорьевна «Пед. поэма», Гослит, 1944 г., стр. 424—25.

³ Г. Д. Татаринцев, см. Киргизов Иван Денисович, «Пед. поэма»,

и начал свою речь в неожиданно менторско-дидактическом стиле: «Товарищи, внимание! Раз заставили говорить, то не перешёптывайтесь, а слушайте...». Речь он сказал хорошую и душевную, но так и прошла она под весёлые реплики и дружеский смех слушателей. Виктор Николаевич Терский¹ тут же написал и прочёл оду в честь годовщины и всех присутствующих, ему хлопали с большим воодушевлением.

После ужина захотелось прохлады и свежести вечера. В палисаднике у домика Елизаветы Фёдоровны разделились на группы. Антон Семёнович говорил о литературе то совершенно серьёзно, то в парадоксально острой форме, придававшей особую выразительность его мыслям. Он говорил, что гении русской литературы всегда преодолевали современные им стилистические каноны и находили новые блестящие формы, и полусхотливо добавил: «А Диккенс не только закрепил на долгие годы сентиментально-слащавую манеру своего века, но обесцветил и утопил в ней свой гений». Или же, весело смеясь, доказывал, что любовные драмы дворянских пар кажутся ему драмами благоустроенного заповедника, хорошо обеспеченного кормами. Тогда всё это было неожиданно занятно слушать, а сейчас эти серьёзные шутки представляют интерес, потому что в них звучит неприсклонное требование новых форм советской лирики и романтики. Требования эти Антон Семёнович, с присущим ему чувством ответственности за всякое дело, обращал прежде всего к себе. Он напряжённо искал в то время фабульных, стилистических и сюжетных выражений для создания «Педагогической поэмы», которая пока является единственной в своём роде в мировой литературе.

Медленно выцветал черновато-синий бархат короткой летней ночи, и когда лёгким дремотным ознобом пробежал предутренний ветерок и ему тревожно ответили листья, все стали расходиться к своим обязанностям, спать уже было некогда.

Мне тоже надо было поспешить в Харьков на работу. Прощаясь, Антон Семёнович обещал, в первый же приезд в Харьков, привезти мне, как он сказал, черновую рукопись начатой книги.

Через несколько дней он положил на мой стол ещё не очень толстую стопку четвертушек бумаги, мелко написанных одним из его почерков, --- у Антона Семёновича было несколько почерков, и я все хорошо уже тогда знала. «Видите, я исполнил своё обещание и зря, так как вы понимаете, как я сейчас рискую», сказал Антон Семёнович просто и искрен-

¹ В. Н. Терский, см. Терский «Пед. поэма», Гослит, 1944 г., стр. 566.

не, без всякой тени кокетства, «но там будет видно, а сейчас, пожалуйста, никому не говорите в колонии, что я пишу книгу, это может нарушить естественную непринуждённость наших отношений».

Трудно было представить себе, что таят эти аккуратные, без помяток и исправлений, странички, своим видом противоречившие обычному представлению о черновиках. Я бережно положила их в ящик стола и не прикасалась к ним несколько дней, — мне не хотелось рисковать и нарушить очарование праздничного вечера.

Но когда я вынула из ящика рукопись и прочла первую страницу, со мной случилось то же, что случалось впоследствии, по их свидетельствам, со многими читателями «Педагогической поэмы»: не отрываясь, с возрастающим интересом я прочла всё до конца и с грустным сожалением положила в стопку последнюю страницу, — такой кратковременной показалась захватывающая радость этого чтения.

В рукописи было только восемь глав. Все главы имели названия, под которыми они и были опубликованы в той же первоначальной последовательности. Но начиналась рукопись главой — «Бесславное начало колонии имени Горького». «Разговор с завгубнаробразом» Антон Семёнович написал значительно позже, когда была закончена первая часть, как вводную главу и соответственно изменил нумерацию. Общего заглавия рукопись не имела. Написана она была от руки, на очень хорошей тонкой линованной бумаге, пожелтевшей от времени. Антон Семёнович, как я узнала позже, был большой любитель хсрошей бумаги и всегда имел запасы, которые и хранил для какого-нибудь особенно знаменательного случая. На этой бумаге он и начал писать свою книгу. Такое выражение получило, может быть и неосознанное ещё в то время Антоном Семёновичем вполне, значение начатого труда, который в дальнейшем становится не только объектом, но и субъектом творческого развития и роста писателя-педагога А. Макаренко и так мощно определяет его дальнейший путь.

Вчитываясь в живую ткань мыслей и слов этих глав, я — обыкновенный читатель, может быть впервые тогда, совершенно реально восприняла сложную концепцию единства формы и содержания. Предельную искренность и глубину идей, образов и чувств Макаренко художественно выразил в простом, очень сжатом тексте, в органически нерасторжимой связи мастерски подобранных слов, которые ясно и точно передают его мысли. Экономной целесообразностью словесной формы он придал прозрачность стилю, которая даёт возможность читателю почти зримо чувствовать богатый авторский подтекст, проникнуться настроением автора. Это

придаёт особое музыкальное звучание тексту: лейтмотивы постоянно обогащены сложной оркестровкой внутреннего содержания — несбыкновённым богатством мыслей и чувств автора.

Такой же целостностью отличается композиция этих первых глав, хотя казалось, трудно было тогда говорить о композиционном единстве такой незначительной части большого произведения. Но талантливо найденная Антоном Семёновичем с самого начала форма отдельных небольших глав-новелл, неразрывно связанных глубоким идейным единством, давала основание уже в то время по части судить о достоинствах целого.

И вся эта, творчески многообразно и полно осуществлённая, гармония формы и волнующего содержания создаёт ощущение ритма поэтического произведения — поэмы в прозе.

Когда позднее встал чрезвычайно важный для судьбы художественного произведения вопрос о названии, гораздо более ответственный, чем выбор имени для первенца, я сказала Антону Семёновичу, что он написал поэму. «Ну, эчеленца, эту патетическую импрессию вам придётся очень серьёзно доказать!» — воскликнул Антон Семёнович, скрывая весёлую иронию в звучных иностранных словах. Но, хотя у меня был сильный аргумент, — прозаическая поэма Гоголя «Мёртвые души», я встретила такое сопротивление Антона Семёновича, что так и осталась на некоторое время в певедении, удалось ли мне его убедить. Он подумал несколько дней и блестяще добавил слово «педагогическая». Этим ответственным названием с самого начала и совершенно сознательно он очень затруднил себе задачу, но так справился с ней, что заглавие органично-едино со всем произведением; оно вытекает из его сущности, раскрывает и завершает его.¹

В 1927 году автору первых глав «Педагогической поэмы» было 39 лет, он не имел ни опубликованных, ни даже готовых написанных произведений, но он не был начинающим писателем. Это был уже зрелый художник со своей литературной манерой, вполне владеющий сложными законами и искусством стиля и композиции. Я не знала его другим, не знаю, когда и как с такой определённой складывался его яркий самобытный талант. Могу только сказать, что написанные им главы в том же виде и порядке, в каком он впервые вынул из портфеля и передал мне в мае 1927 г.,

¹ Это прекрасно раскрыто в статье В. Ермилова, «Поэзия нашей жизни» (творчество А. С. Макаренки), «Красная Новь», 1941 г., № 4.